

Tanzimat ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Girişilen Modernleşme Çabalarını Çeviri Kurumları Üzerinden Değerlendirmek: Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu Örnekleri

Evaluating Modernization Efforts During the Tanzimat Era and Early Republican Period Through Translation Institutions: Examples of Encümen-i Daniş and Translation Bureau

Barbaros Uzunköprü¹ , Neslihan Demez²

¹Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Bölümü, İstanbul, Türkiye

²İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çeviribilim Bölümü, Almanca Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: B.U. 0000-0003-2471-7383;
N.D. 0000-0002-4439-0480

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Barbaros Uzunköprü (Dr.),
Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
İngilizce Mütercim ve Tercümanlık Bölümü,
İstanbul, Türkiye
E-mail: barbaros.uzunkopru@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.12.2021
Kabul/Accepted: 28.03.2022

Atıf/Citation: Uzunköprü, B., & Demez, N. (2022). Tanzimat ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde girişilen modernleşme çabalarını çeviri kurumları üzerinden değerlendirmek: Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu örnekleri. *Istanbul Üniversitesi Çeviribilim Dergisi - Istanbul University Journal of Translation Studies*, 16, 71-103.
<https://doi.org/10.26650/iujts.2022.1032466>

Öz

Tanzimat Fermanı ve onun açtığı dönem gerek modernleşme gerekse de kurumsal çeviri faaliyetleri açısından tarihimizde önemli bir eşiği temsil eder. Benzer şekilde erken Cumhuriyet döneminde de yoğun bir modernleşme süreci takip edilmiş hem bireyler hem de Tercüme Bürosu aracılığıyla dinamik bir çeviri faaliyeti sürdürülmüştür. Bu çalışmada Tanzimat Dönemi'nde kurulan Encümen-i Daniş ve erken Cumhuriyet döneminde kurulan Tercüme Bürosu örneklerinde çevirinin modernleşme ve Batılılaşma çabalarıyla ilişkisinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Daha önce tarihsel süreçte var olan çeviri kurumları tekil olarak farklı bakış açılarıyla ele alınsa da farklı dönemlerden iki kurumun toplumsal değişim süreçlerine yapılan etki açısından karşılaştırmalı olarak birlikte incelenmesi bu çalışmanın literatüre özgün katkısını oluşturmaktadır. Çalışmada çeviri toplumsal, tarihi ve kültürel bir olgu olarak ele alındığından kuramsal altyapıyı oluşturması amacıyla Çoğuldizge Kuramı seçilmiştir. Elde edilen bulgulara göre Encümen-i Daniş'in ve Tercüme Bürosu'nun modernleşme ve Batılılaşma çabalarını destekledikleri ve ilgili dönemlerde gerçekleştirilen çeviri faaliyetlerinin bu kavramlarla doğrudan ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. **Anahtar kelimeler:** Tanzimat Dönemi, erken Cumhuriyet dönemi, Encümen-i Daniş, Tercüme Bürosu, modernleşme, Batılılaşma, Çoğuldizge Kuramı

ABSTRACT

The Tanzimat Edict and the period it opened represent an important threshold in our history in terms of both modernization and institutional translation activities. Similarly, an intense modernization process was followed in the early Republican period. A dynamic translation activity was conducted by both institutions, Encümen-i Daniş and the Translation Bureau. This study aimed to examine the relationship between translation and the modernization and Westernization efforts of Encümen-i Daniş established in the Tanzimat Era and the Translation Bureau established in the early Republican period. Although the translation institutions that existed in earlier periods were individually examined

from different perspectives, this study provides a comparative analysis of their influence on social transformation processes. Because translation is a social, historical, and cultural phenomenon, the polysystem theory was selected as the theoretical basis. The findings indicated that Encümen-i Daniş and the Translation Bureau supported the modernization and Westernization efforts, and translation was directly related to these concepts.

Keywords: Tanzimat Era, early Republican period, Encümen-i Daniş, Translation Bureau, modernization, Westernization, Polysystem Theory

EXTENDED ABSTRACT

Globalization of scientific studies and cooperation of different disciplines have yielded productive results and brought various fields of study closer to one another. The convergence of translation studies and history offers many potential subjects of study that include different perspectives. This study, which looks at the Tanzimat Era and early Republican period through the perspective of translation studies, is a product of this convergence. The first chapter presents the polysystem theory, which makes it possible to analyze the translation from a perspective that goes beyond the text and language boundaries. Through the chapter, concepts related to the theory are associated with translation studies; the relationship of translations with original works is examined, and the position of translation in the literary system is investigated. In addition to the basic structure of the theory, terms such as “invention,” “import,” and “transfer,” which were added to the theory later, and the concept of “culture repertoire,” which formed the basis of this study, are also examined closely. The second chapter provides a general summary of the Tanzimat Era in which radical changes were experienced in many social areas and intensive translation activities were conducted through individuals and institutions. Throughout this chapter, the main reasons that led to the declaration of the Tanzimat Edict are presented, and the important developments in the Tanzimat Era are mentioned. The issue of education is especially discussed because many developments in the field of education in this period formed the basis of the breakthroughs made in the early Republican period. In the third chapter, the scope and development of translation activities in Ottoman history is summarized. In this chapter, it has been mentioned in which fields and languages the translation was made, how the translation was used as a diplomatic tool, types of translations and the first attempt of founding a translation institution. In the fourth chapter, institutional translation activities in the Tanzimat Era were probed in the focus of Encümen-i Daniş. This chapter, which covers different translation institutions founded in this era, attempts to reveal how Encümen-i Daniş differs from these institutions. The path to the establishment of Encümen-i Daniş and its activities, members, and influence on Ottoman thought constitute the main part of this chapter. In addition, the activities of translators, who were not affiliate with institutions but played an important role in the diversification and development of translation, are also mentioned. In the fifth chapter, the period between Encümen-i Daniş and Translation Bureau

is summarized in the context of translation. In this period, some translation organizations were founded, and they tried to produce translations especially in the field of literature although they could not create the desired effect. These institutions, which were established in the interim period, are summarized, and introduced with the translations they produced. Afterwards, the reasons which required Translation Bureau to be founded, the establishment process of the institution, translations made, members and function are discussed. This chapter, which presents a summary of the process of building a culture repertoire in the Republican era, also investigates the dominant ideologies such as Turkish Nationalism, Westernism and Humanism that guide translation activities. Moreover, data and the lists are used to determine the effects of the institution on the literary polysystem. In the sixth chapter, not only the Tanzimat Era and early Republican period but also Encümen-i Daniş and Translation Bureau are compared over their similarities and differences, translation activities, translation areas, translated languages, ideologies, institutional structures, and effects. The main purpose here is to determine whether similar causes lead to similar results and to reveal how much translation activities are related to modernization efforts. The final part provides the conclusion: Although Encümen-i Daniş and the Translation Bureau had some period-related and unique differences, they assumed similar functions in different periods. They were used as tools to support modernization efforts in the relevant periods, and translations were generally related to modernization efforts.

Giriş

Çevirinin dilbilimsel ve metinsel sınırların ötesine geçip toplumsal, tarihî ve kültürel bir olgu olarak incelenmesi çeviribilimde yeni kapılar açmış, çevirinin farklı disiplinlerle yapılan iş birliği ile incelenmesine olanak sağlamıştır. Tanzimat ve erken Cumhuriyet dönemlerinde çevirinin modernleşme ve Batılılaşma kavramlarıyla ilişkisini, Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu örnekleri üzerinden inceleyen bu çalışma da çeviribilimin tarih disipliniyle bir arada ele alındığı bir yaklaşımın ürünüdür. Bu durum, çeviriyi tarihsel/toplumsal bir eylem olarak değerlendiren ve çevirinin edebiyat çoğuldizgesindeki konumunu tartışmayı olanaklı kılan Çoğuldizge Kuramı'nın bu çalışmanın kuramsal alt yapısını oluşturmasının da nedenidir.

Hem Tanzimat hem de erken Cumhuriyet döneminde yoğun modernleşme çabaları yaşanmış, bu dönemlerde girişilen faaliyetler toplumsal açıdan önemli etkiler yaratmıştır. Çeviri açısından değerlendirilecek olursa her iki dönemde de bireyler ve kurumlar aracılığıyla yoğun bir çeviri faaliyetine girişilmiş, ancak bireysel çabalar, belli bir amaç doğrultusunda kurulan, başkanı, üyeleri ve üye kabul koşullarıyla belli ilkeleri olan kurumların nicelik açısından gerisinde kalmıştır. Bu durum çalışmada neden bireylere değil de kurumlara odaklanıldığının da cevabını vermektedir. Peki, başka çeviri kurumlarından ziyade Encümen-i Daniş'in ve Tercüme Bürosu'nun seçilmesinin gerekçesi nedir? Buradaki en önemli ölçütümüz bu çalışmanın önemli bir dayanağını oluşturan “kültür repertuarı”na yapılan katkıdır. Hem Tanzimat hem de erken Cumhuriyet döneminde bu iki kurumun dışında farklı çeviri kurumları varlık sürdürmüşse de hiçbiri kendi dönemlerinde kültür repertuarına ve hedeflenen düşünce yapısının oluşmasına bu iki kurum kadar katkı sağlamamıştır.

Çevirinin modernleşme ve Batılılaşma çabalarıyla bağlantısını irdeleyebilmek için pek çok araştırma sorusunun sorulması gerekli olduğundan çalışma boyunca “Çeviri etkinliği neden ilgili dönemde hız kazandı?”, “Hangi dillerden çeviriler yapıldı?”, “Çeviride neden bazı dillere yönelinmedi?”, “Ağırlıklı olarak hangi alanlardan çeviriler yapıldı?” ve “Girişilen çabalar beklenen etkiyi yarattı mı?” gibi sorular dönemlere uyarlanarak, genişletilerek ve artırılarak sorulacak, çevirinin işlevini ve rolünü somut bir düzleme oturtabilmek için ilgili kısımlarda alt alan bilgisi sunulacaktır. Sonuç bölümünden hemen önce kurumlar ve dönemler açısından bir karşılaştırma yapılarak benzer nedenlerin benzer sonuçlara yol açıp açmadığı incelenecek, sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular ışığında çeviri ediminin genel olarak modernleşme ve Batılılaşma çabalarıyla ne derece bağlantılı olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Kuramsal ve Yöntemsel Çerçeve: Çoğuldizge Kuramı ve Kültür Repertuarı Kavramı Işığında Çevirinin Edebiyat Dizgesindeki Konumu

Çevirinin metinsel ve dilsel sınırların dışında toplumsal bir olgu olarak incelenmesi 1970'lerden itibaren ortaya konan kültür çalışmaları sayesinde hız kazanmıştır. Özellikle Itamar Even-Zohar'ın inşa ettiği Çoğuldizge Kuramı'yla çeviri, toplumsal işlevi ve rolü açısından incelenebilir hale gelmiş, toplumların, kültürlerin ve ülkelerin çeviri merceğinden

değerlendirilmesi yeni ve önemli bulguların ortaya konmasına olanak sağlamıştır. Tam da bu yüzden aralarında Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülkeden farklı araştırmacılar bu kuram aracılığıyla çevirinin kendi kültürlerindeki rolü ve işlevini artsüremli olarak irdelemişlerdir (Gürçağlar, 2003, s. 198-199).

Çoğuldizge Kuramı esasında bir çeviri kuramı değil edebiyatı sistemli olarak incelemeyi hedefleyen bir kültür kuramıdır. Bu uğraşın taşları ise 20. yüzyılın ilk yarısında Roman Jakobson, Yuri Tinyanov ve Victor Şiklovski gibi Rus biçimcilerin bir “edebiyat bilimi” inşa etme amacına dayanır (Newton, 1993, s. 21). Çek yapısalcılar da aynı dönemde benzer bir tutum sergilemektedir. P. N. Medvedev ve M. M. Bahtin gibi araştırmacılar edebiyatı toplumun kopmaz bir parçası olarak görmüş, edebiyatın kendi içinde barındırdığı unsurlarla olan etkileşimine dikkat çekmişlerdir. Çoğuldizge Kuramı'nı bu düşünceler üzerine inşa eden Itamar Even-Zohar, bu uğraşı şu şekilde gerekçelendirmiştir: “Kültür, dil ve edebiyat gibi olguların ayrı ayrı öğelerin oluşturduğu yığınlar olarak değil, bir sistem çerçevesinde çalışılması çok daha ciddi bir kavrayış sağlayacaktır” (Even-Zohar, 1979, s. 288).

Even-Zohar tarafından, “Aynı anda farklı seçenekleri kullanmakla birlikte kısmen örtüşen, birbiriyle etkileşim hâlinde ve birbirine bağımlı sistemlerin meydana getirdiği çoklu bir dizge” şeklinde tanımlanan Çoğuldizge Kuramı'nda (Itamar Even-Zohar, 1979, s. 290) edebiyat hem kendisinden çok daha büyük bir dizgenin çatısı altında tarih, sosyoloji, psikoloji, sanat ve ekonomi gibi farklı disiplinlerle etkileşim içindedir hem de kendi alt alanlarına sahip bir çatı dizgedir. Dizge dendiğinde zihinlerde düzen ve istikrar gibi kavramlar yankılansa da Çoğuldizge Kuramı aslında zıtlık ve karşıtlıklardan meydana gelen bir kuramdır. Bu karşıtlıkların en öne çıkanı ise merkez-çevre (center-periphery) ikiliğidir. Bir dizge içerisindeki unsurlar kimi zaman merkezde kimi zamansa çevrede yer alırlar. Edebiyat ve çeviri açısından düşününce olursak bu çekişmeyi özgün edebiyat ve çeviri edebiyat bağlamında değerlendirmek olanaklıdır. Merkez ve çevre ikiliği insanların ilgili kültürde neyi talep ettiğiyle ve kültürü besleyip edebiyata yön veren tür ve ürünlerin neler olduğuyla ilgilidir. O halde çeviri hangi koşullarda bir kültürün edebiyat dizgesi içerisinde merkezi bir konumda bulunur? Even-Zohar bu durumun gerçekleşmesi için aşağıdaki üç koşuldaki birinin ya da birkaçının gerçekleşmesini gerektiğini belirtir:

- (a) Edebiyat henüz oturmamışsa, bir diğer deyişle “gençse”,
- (b) Söz konusu ülkenin edebiyatı, diğer ülkelerin edebiyatlarından oluşan büyük edebiyat dizgesi içerisinde “çevresel” ya da “güçsüz” konumdaysa ya da her iki özelliğe birden sahipse,
- (c) Edebiyatta dönüm noktaları ve krizler yaşıyorsa ya da “edebi boşluklar” (vacuum) mevcutsa (Even-Zohar, 1990, s. 47)

Birinci koşulda edebiyatın henüz şekillenme aşamasında olması söz konusudur. Bu dönemde edebiyat tamamen o kültüre mensup yazar, şair ve eleştirmenlerin özgün yapıtlarıyla beslenemeyeceğinden çeviri, merkezi bir rol oynar. İkinci durum ilgili kültürün edebiyatı ile diğer kültürlerin edebiyatları arasındaki ilişkiye vurgu yapar. Kültürlere ait edebiyatlar büyük edebiyat çoğuldizgesinde merkezi ya da çevresel bir konumda bulunabilir. Bunda o kültürün

siyasi, hukuki ve askerî gücünün önemi büyüktür (Venuti, 2019, s. 19). Bir kültüre ait edebiyat, bu büyük edebiyat çoğuldizgesinde dünya edebiyatına yön verememekle çevresel konumda bulunuyorsa doğal olarak hâkim durumdaki edebiyatlardan etkilenir ve onlara ait tür ve ürünleri çeviri yoluyla kendi bünyesine dâhil eder. Üçüncü durumu iki boyutlu yorumlamak mümkündür. Ülkelerin yaşadığı toplumsal, siyasi, askerî ve demografik değişimler ile dönüm noktaları edebiyatı doğrudan etkileme ihtimaline sahip olduklarından çeviri ve özgün edebiyatın sahip olduğu konumların değişmesine yol açabilir. Başka bir açıdan bakacak olursak ilgili kültürün edebiyat dizgesinde merkezi konumda bulunan hâkim edebiyat anlayışı o kültürün insanlarını tatmin etmemeye başlar ve edebi ihtiyacı karşılayamazsa bir “edebi boşluk” (vacuum) oluşur ve böylece bu durumu değiştirmesi için çeviriye başvurulur. Ancak böyle bir durumun gerçekleşmesi için de yine o kültürün önemli bir dönemeçten geçmesi beklenir.

Çoğuldizge Kuramı’ndaki diğer karşıtlık saygın görülen-saygın görülmeyen (canonized–non-canonized) ürün ve türlerdir. Saygın görülen ürün ve türler ilgili kültürde yoğun olarak tüketilip muhafaza edilirken saygın görülmeyenler hâkim edebiyat anlayışının dışında bulunur ve konumları değişmediği sürece yok olmaya mahkûmdur. Ancak yaptıkları çağrışımların aksine bu kavramlar “iyi” ve “kötü” edebiyatı işaret etmez, yalnızca ilgili kültürde neye rağbet edildiğini gösterir (Even-Zohar, 1979, s. 295).

Birincil ve ikincil (primary–secondary) edebiyat, Çoğuldizge Kuramı’nın son karşıtlığıdır (Even-Zohar, 1979, s. 298). Bu ikilikte ölçüt, ürün ve türlerin ne derece yenilikçi ya da muhafazakâr olduklarıdır. Uzunca bir süre merkezde yer alan ürün ve türler artık yenilik üretebilme imkânlarını kaybedip kemikleştiklerinde ikincil konuma otururlar. Daha canlı ve yenilik getirebilme potansiyeline sahip olanlar ise birincil konumdadırlar. Çeviri açısından düşünecek olursak, kendini tekrara düşen ve hitap ettiği kitleyi tatmin edemez hâle gelen ikincil ürün ve türler, farklı kültürlerin edebiyatlarına ait öğeleri taşıma imkânına sahip ve doğası gereği yenilikçi olan çeviri tarafından mevcut konumlarından çevreye itilebilirler.

Even-Zohar’ın bu kavramlar üzerine inşa ettiği Çoğuldizge Kuramı çevirinin herhangi bir kültürdeki konumunu, işlevini ve etkisini incelemeye olanak tanır ancak kuram, yalnızca bu kavramlardan ibaret değildir. Even-Zohar, sonraki yıllarda kültür repertuarının oluşuma ve edebiyat ürünlerinin kültürlere dâhil olma sürecine odaklanan çalışmalar kaleme almıştır.

Even-Zohar “kültür repertuarı” kavramını şöyle tanımlar: “Kültür repertuarı, bir grup insanın ya da bir gruba mensup olan bireylerin, yaşamın düzenlenmesi için yaptıkları tercihlerin birikimidir” (Even-Zohar, 1997, s. 355). Bu “bir grup insan” ise yine Even-Zohar’a göre aileden toplumun kendisine kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan insanlar grubudur (Even-Zohar, 1997, s. 356). İsraili araştırmacının insan gruplarından bahsetmesi aslında kültür repertuarını şekillendiren öznenin kimler olduğunu da işaret etmektedir. Tarihsel süreçte “...ihtiyaç duyulan kaynakları seferber edebilmede başarılı olan...”, diğer bir deyişle değişim yaratabilecek siyasi erke sahip gruplar mevcut kültürel unsurların bir kısmını koruyabilir ya da bir kısmını tamamen geçmişte bırakmaya yeltenebilir (Even-Zohar, 2002, s. 45). Ayrıca kültür repertuarı,

kendisini bu amaca adayan kişiler tarafından “kasıtlı olarak” şekillendirilebileceği gibi dönemin hakim görüşlerine ve çabalarına paralel olarak kimileri tarafından “farkında olunmadan” da desteklenebilir (Even-Zohar, 1997, s. 357). Kültür repertuarının şekillenmesindeki en önemli husus, ortaya konan çabanın kitlesel olarak kabul görüp görmemesidir. Even-Zohar bu durumu “türeti”, “girişim” ve “aktarım” ifadeleriyle kavramlaştırmıştır.

Kültür repertuarını inşa etmenin ilk yolu “türeti”dir (invention). Edebiyat üzerinden örnek verecek olursak, bir yazar ya da yazarlar grubu daha önce hiç var olmamış bir tür, yaklaşım ya da teknik ortaya koyup bunun ilgili kültürde kabul görmesini sağlarsa, bu “türeti” olur. “Girişim” (import) ise bunların farklı kültürlerden ilgili kültüre taşınmasıdır (Even-Zohar, 1997, s. 358). Bilindiği üzere farklı kültürlerden taşınan kültür unsurlarının başka bir kültürde koşulsuz ve hızlı bir biçimde kabul görmesi olası değildir. Even-Zohar, kültür unsurlarının “yerli dizgenin bir parçası olma sürecinden” geçmesini “aktarım” olarak tanımlamıştır. Bu unsurlar erek kültürün mensupları tarafından kabul görür ve bunlara zaman içinde ihtiyaç duyulursa aktarım süreci başarıya ulaşmış demektir (Even-Zohar, 1997, s. 357). Ancak bunun her zaman başarıya ulaşması elbette beklenemez. Even-Zohar bunun bir kez daha kültür konusunda her şeyin ölçüsü olan “insan”a bağlı olduğunu ifade eder.

Çoğuldizge Kuramı, Tanzimat ve erken Cumhuriyet dönemlerinde çevirinin modernleşme çabalarıyla ilişkisini, Türk toplumundaki yerini, rolünü, önemini ve etkisini incelemeye olanak tanınması sebebiyle bu makalenin kuramsal temelini oluşturması için seçilmiştir. Takip eden bölümde bahsedilen bu başlıkların daha iyi anlaşılabilmesi için Tanzimat Fermanı’na dair bir alt alan bilgisi sunulacaktır.

2. Kültürel Dönüşümün Dönüm Noktası: Tanzimat Fermanı

Tanzimat Fermanı ve onu takip eden dönem, hem Osmanlı İmparatorluğu’ndaki modernleşme, değişme ve dönüşme çabalarını radikal bir biçimde değiştirmesi hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan sonra yapılan önemli atılımların bir kısmının temelini oluşturması bakımından modernleşme tarihimizde özel bir öneme sahiptir. Bununla birlikte Tanzimat dönemi modernleşme çabalarına girilen ilk dönem değildir (Ortaylı, 1987, s. 11); zira Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının hiç de azımsanmayacak bir kısmı Avrupa’da olan, Avrupa’yla savaşta ve barışta daima ilişki içinde olan bir devlettir. Ancak tarihsel süreçte bu ilişkinin kültür etkileşimi boyutunun zayıf kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Reformların hız kazandığı 18. yüzyılın başına kadar götürebileceğimiz dönemde bile değişimler büyük oranda askerî ve ekonomik alanla kısıtlı kaldı. Tanzimat dönemini geçmişten ayıran ve önemli kılan unsur da tam olarak budur. Bu dönemden itibaren Osmanlı ve Avrupa devletleri arasındaki etkileşime (her ne kadar büyük oranda tek taraflı olsa da) kültür kavramının çatısı altında eğitim, dil ve edebiyat gibi farklı boyutlar da dâhil olmuştur.

Tanzimat Fermanı’nın ilan edilmesine yol açan sebepleri yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nun kendi içinde yaşadığı sorunlara bağlamak doğru olmaz. Esas sebepler 17. yüzyılda Avrupa’nın

yaşadığı ekonomik dönüşüme kadar uzanmaktadır. Amerika kıtasının keşfine kadarki süreçte Avrupa, yakın ve uzak doğuyla girişilen ticari ilişkilerde büyük oranda alıcı konumdaydı. Bunun sebebi ise doğunun 17. yüzyıla kadar hiçbir dönemde Avrupa topraklarında üretilen mallara yoğun olarak ihtiyaç duymamasıydı (Hobsbawm, 1954, s. 44). Ancak 17. yüzyılda Avrupa'nın mevcut feodal ekonomisinde baş gösteren çatlaklar 18. yüzyıldan itibaren kuvvetli kapitalist eğilimlerin ortaya çıkmasına yol açtı (Hobsbawm, 2003, s. 26). Sonraki süreçte hız kazanan bu değişimler ve coğrafi keşiflerin meyvelerinin toplanması Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun da içinde bulunduğu dünyanın geri kalanı arasındaki dengelerin değişmeye başlamasına yol açtı. Niyazi Berkes bahsedilen bu değişikliklerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini şu şekilde ifade etmektedir:

17. yüzyılın başında Batı Avrupa'daki gelişmeler, siyasal alanda olmaktan çok ekonomik alanda Osmanlı İmparatorluğu'na (para ve fiyat devrimi biçiminde) çarptığı halde, bunun yarattığı bunalımın bu çarpmanın sonucu olduğu 18. yüzyılın başına dek kimsenin aklına gelmemiştir. Batı, hattâ Avrupa diye tanınan bir dünya birimi Avrupa'nın kendisinde bile yoktu. Osmanlıların, "kefere" sözcüğü altında topladığı Avrupa halklarına ve devletlerine karşı (eskiden Bizanslılarda olduğu gibi) üstünlük duyguları o denli aşırı idi ki, bunların ticaret temsilcilerine kendi ekonomilerinin ve siyasal örgütlerinin temellerini etkileyecek ticarî imtiyazlar vermekte sakınca görmedikleri gibi tumar sisteminin, kapıkulu örgütünün, bürokrasi ve mâliyenin altüst olmasının 18. yüzyıl Avrupası'nın ekonomik etkilerinin sonucu olduğu, sonraki etkilerini önceden görecektir bir biçimde anlaşılmamış, bu yüzden, bu seziş karşı, eylem yönünden başarılı bir girişim olmamıştır. (Berkes, 2012, s. 38-39)

Görüldüğü gibi Berkes burada yaşanan ekonomik değişimlerin Osmanlı idarecileri tarafından henüz farkına varılmadığını ifade etmekte, verilen imtiyazların daha sonra Osmanlı ekonomisini ciddi şekilde etkileyeceğini söylemektedir. İlber Ortaylı da benzer görüşler ileri sürer:

Osmanlı İmparatorluğu Yeniçağın büyük güçlerindendi. Dayandığı iktisadi yapı ise Yeniçağ dünyası için eskiydi. [...] Osmanlı İmparatorluğu geri bir tarım ile yaşıyordu. Batı Avrupa gibi tarım alanında yenilikler yaratıp zenginleşmiş, bu zenginlikle yerli manüfaktür ve ticareti geliştirebilmiş, nüfusunun denge ve dağılımı buna göre değişmiş değildi. 18. yüzyıl dönemini, böyle bir yapıyla aşmaya çalışan imparatorluğun ekonomisi dışa bağımlı hâle geldi. (Ortaylı, 1987, s. 85)

Ekonomik değişimlerin fitilini ateşlediği dengesizliğin yanında Tanzimat Fermanı'nı tetikleyen bir diğer önemli unsur askerî ve siyasi gelişmelerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Karlofça Antlaşması'ndan sonra yaşadığı ciddi toprak kayıpları ve Avrupa ordularındaki değişimler askerî dengede ibrenin yüzyıllar sonra Avrupa lehine dönmesine yol açmıştır (Sander, 2003, s. 140). Bununla birlikte Osmanlı ordusunda köklü değişimlerin yaşanması ancak 1789'da tahta geçen III. Selim'in Nizam-ı Cedit Ordusu'nu kurmasıyla mümkün olmuştur. Takip eden süreçte II. Mahmud'un Yeniçeri Ocağı'nı lağvederek iradesini kısıtlayan

en önemli güç odaklarından birini ortadan kaldırması (Lewis, 1993, s. 81) ve yeni bir ordu kurması önemli bir gelişme olarak görülse de Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dan kademeli olarak geri çekilmek durumunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu Avrupa karşısında elbette yalnızca askerî ve ekonomik üstünlüğünü kaybetmemiştir. Bilimsel gelişmeler açısından durağanlık yaşanması (Yazıcı, 2005, s. 46) ile Rönesans ve Reform hareketlerinin, hümanizmin, akıl çağının, ticaret, sanayi ve tarım devrimlerinin Osmanlı'da karşılık bulamaması (Balci, 2006, s. 8-12) Osmanlı İmparatorluğu'nun derin krizler yaşamasının diğer sebeplerindendir.

Yaşanan sorunların çözümleri uzunca bir süre askerî alanda aranmış ancak bir noktada kökten ve kapsamlı bir değişikliğe ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Tanzimat Fermanı, işte tüm bu sorunlara toplu bir reçete olma amacıyla ilan edilmiştir.

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Parkı'nda yabancı elçilerin, devlet erkânının ve halkın huzurunda ilan edilen Tanzimat Fermanı toplumun pek çok noktasını ilgilendiren hükümler içeriyordu. Örneğin askerlik süresi muvazzaf askerler için 5, ihtiyat birlikleri için 7 yıla kısıtlandı; Hukuk alanında, “Osmanlı Devleti'nde yasama ilkesinin ve yasama kuruluşunun ilk görünür denemesi” olan *Ceza Kanunnamesi* ilan edildi (Lewis, 1993, s. 110); Maliye alanında vergi toplama usulünde değişiklikler yapılırken “kâğıt paraların basılmasının ve banka kurulmasının ilk adımları” atıldı (Kılıçbay, 1985, s. 150). Tanzimat Fermanı ayrıca Müslüman-gayrimüslim ayrımı olmaksızın tüm Osmanlı vatandaşlarına eşit muamele edileceğini öngörüyordu. Ferman, bunlarla kısıtlı kalmayarak mülkiyet hakkını güvence altına alıyor, adil bir yargılama vadedip yargısız infazlar yapılmayacağını bildiriyor, rüşvet ve adam kayırmacılığın önünü almak amacıyla yeni düzenlemeler yapılacağını ilan ediyordu. Tanzimat Fermanı'nda eğitime ilişkin bir hüküm bulunmaması, bu dönemden sonra eğitimde köklü değişikliklerin olmadığını düşündürmemelidir. Tam aksine bu dönemden itibaren eğitim alanında da önemli değişiklikler yaşanmış, farklı seviyelerde önemli girişimlerde bulunulmuştur.

Eğitim gerçekten de tüm bu alanlar içinde üzerine en çok odaklanılması gereken problemlerin başında gelmekteydi. Berkes, o dönem itibarıyla cehaletin ulaştığı noktayı şu şekilde açıklıyordu:

Cahillik halk yığınlarını aşmış, ulemâyı ve devlet adamlarını da içine almıştı. Halk yığınları gibi, bunlar da ne İslâm “ilmini” ne de modern fenleri biliyorlardı. Ulemânın bilgi kaynaklarından biri olan *akıl* ile öteki bilgi kaynağı olan *nakil* arasında artık bir fark kalmamıştı. Ezbercilik yüzünden ikisi de tarihsel anlamları bilinmeden tekrarlanan gelenek bilgileri olmuştu. (Berkes, 2012, s. 180)

Eğitim sisteminin ve buna bağlı olarak cehaletin temelindeki önemli sebeplerden biri farklı seviyelerde bulunan ve farklı amaçlara hizmet eden okulların eşgüdümünden yoksun olması ve eğitim seviyeleri arasında bir kopukluk bulunmasıydı. Örneğin sıbyan okullarında Müslümanlık ve İslâm öğretiliyor, meslek eğitimi, zanaat ya da pozitif bilime dair herhangi bir şey gösterilmiyordu. Bu durum daha üst kademedeki okulların öğrenci bulamamasına yol

açıyordu. Berkes konuyla ilgili, üst kademe okullara “kırk, elli, hatta altmış yaşında sakallı öğrencilerin” alındığını belirtirken (Berkes, 2012, s. 181) Ortaylı da Tıbbiye ve Harbiye’ye okuma yazma bile bilmeyen farklı yaşlardaki kişilerin girdiğini ifade eder (Ortaylı, 1987, s. 145). Bu durumu değiştirme çabaları aslına bakılırsa Tanzimat Fermanı’ndan önce başlamıştır. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar uzanan süreçte askerî alanda eğitim vermek üzere Hendeshane, Mühendishane-i Bahrî Hümâyûn, Mühendishane-i Berrî Hümâyûn, Tıbhane-i Amire ve Harbiye açılmış, yüksekokullara okuma yazma bilen öğrencilerin yetiştirilmesi ve Osmanlı bürokrasisine personel, devlet memuru ve tercüman kazandırılması için ise (Demez, 2007, s. 19) rüştiyeler kurulmuştu.

Bu girişimler Tanzimat döneminde de artarak devam etmiştir. Eğitim alanındaki yeni gelişmelerin fitilini Sultan Abdülmecid’in 1848’te ilan ettiği fermanın ateşlediği söylenebilir. Fermanla “bilimin gelişmesi ve yeni okulların açılması” konularına yer verilmiştir (a.g.e: 21). Bu fermanın akabinde derhal harekete geçen devletin ilgili yetkilileri, mart ayında “üyeleri arasında Hariciye Müsteşarı ve Divan-ı Hümayun kalem müdürü Ali Efendi ile Divan Baş Tercümanı Fuat Efendi’nin bulunduğu” (Lewis, 1993, s. 113) yedi kişiden oluşan bir Meclis-i Maarif-i Muvakkat (Geçici Eğitim Kurulu) kurdu (Demez, 2007, s. 21; Ürekli, 2002, s. 392). Bu kurulda alınan kararlar, bu makalenin çalışma nesnelere olan Encümen-i Daniş’in kurulması de dâhil olmak üzere önemli başlıklar içermektedir: Demez, kurulun işlev ve planlarını şu şekilde özetler:

(Kurul), Sıbyan ve Rüştiye mekteplerini iyileştirmek, ilk, orta ve yüksek olmak üzere üç kademeli bir eğitim sistemi oluşturmak, modern anlamda ilk yüksekokul olarak nitelenebilecek Darülfünun’u ve bilimler akademisi Encümen-i Dâniş’i kurmak yönünde kararlar almış, bütün öğretim kademeleri için bir tüzük hazırlatarak, eğitim işlerini denetlemek için bir Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin kurulmasını hükümete teklif etmiştir. Bu teklif hükümet tarafından kabul edilerek 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur. (Demez, 2007, s. 21)

Yükseköğretime kadarki eğitimin belli bir sisteme oturtulması ile üniversitenin kökenini oluşturan Darülfünun’un, bu kurumu beslemesi amaçlanan Encümen-i Daniş’in ve eğitim işlerini denetlenip düzenleneceği çatı bir kurumun kurulması kararları eğitimdeki aksaklıkların giderilebilmesi için çok önemli kararlardır. Ancak atılan adımlar bununla da kısıtlı kalmamıştır. Sonraki süreçte kız öğrenciler için İnas Rüştiyeleri, Ziraat Mektebi, Baytar Mektebi ve Orman Mektebi kurulmuştur; bunlara ilaveten bir sanayi mektebi kurulması amaçlandıysa da sanayileşmemiş durumdaki Osmanlı İmparatorluğu’nda buna yönelik talep ve ihtiyaç önemli seviyelere ulaşmadığından (Ortaylı, 1987, s. 146) bu girişimden vazgeçilmiştir.

Eğitimin modernleşmesi açısından yapılan en önemli girişimlerden biri 1 Eylül 1867’de Maarif-i Umumi Nizamnamesi’nin ilan edilmesidir (Ürekli, 2002, s. 398). Ortaylı, özellikle son yüz yılda ortaya konan planların devamı niteliğinde olan ve geçmişe nazaran ciddi değişiklikler öngören nizamnamenin içeriğini ve hedeflerini şu şekilde özetler:

Nizamname genel öğrenimi üç dereceye ayırıyordu. İlk derece Sıbyan mektepleri ve rüşdiyelerden oluşuyor ve toplam sekiz yıllık bir öğrenim dönemini kapsıyordu. İkinci derecede İdadi ve Sultaniler yer alıyordu. Sultanilerin ilk örneği bugünkü Galatasaray'dı ve bu okullar ancak 1880'lerden sonra vilayet merkezlerine yayılabildi. Üçüncü derece, Mekatib-i Aliye denen yüksek okullardı. Bu okulların başında Darülmuallimin (Erkek Öğretmen Okulu) ve Darülmualimat (Kız Öğretmen Okulu), Darülfünun ve çeşitli askeri teknik okullar yer alıyordu. Öğretmen okulları ilk ve orta öğretmenler için üçer şubeden oluşuyordu. Öğrencilere 80-120 kuruş aylık burs veriliyor ve mezuniyetten sonra beş yıl mecburi hizmet yükleniyordu. Darülfünun ise zaman zaman kurulup kapanan bir kurumdu, gerçek bir üniversite benzeri öğrenime geçene kadar 20. yüzyılın başına gelmek gerekmiştir. Darülfünun- burs vermeyen ve öğrenciden ücret alan nadir eğitim kurumlarındandı. Osmanlı devleti başından sonuna kadar burs sistemine bağlı eğitimi geniş ölçüde, pek az istisnaıyla uygulamıştır. Bu kurumların hiçbirisi II. Meşrutiyet'e kadar yüksek öğrenim kurumu niteliğine kavuşmadı. (Ortaylı, 1987, s. 146-147)

Nizamname, alt kademe eğitim sistemini düzenlemenin yanında Darülfünun'un kuruluşunu detaylarıyla ele alması açısından da önemlidir. Sonraki süreçte vakit kaybedilmemiş, Darülfünun bir yıl içerisinde "Edebiyat, Hukuk ve Mühendislik bölümlerinden oluşacak şekilde gösterişli bir törenle açılmıştır" (Ürekli, 2002, s. 400). Yükseköğretim girişimi bununla da kısıtlı kalmamış, hukuk ve mühendislik fakültelerinin açıldığı Galatasaray Sultanisi de fiilen bir yükseköğretim seviyesine yükselmiştir (Berkes, 2012, s. 243).

Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alanında gerçekleştirilen değişiklikler ve atılımlar yalnızca Osmanlı aydınının değil gelecekte Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadrolarını teşkil eden kişilerin de yetişmesini bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca girilen tüm bu çabalar eğitimi ulemanın hâkimiyetinden kurtarmış ve laik eğitime giden yolun taşlarının döşemiştir (Lewis, 1993, s. 114).

Tanzimat Fermanı'yla birlikte başlayan kapsamlı dönüşüm sürecinin bir parçasını da İslahat Fermanı teşkil eder. Tanzimat Fermanı'nda azınlıklarla ilgili konularda vadedilen bazı uygulamaların gerçekleştirilmediğini öne süren Batılı devletler Osmanlı üzerinde baskı kurmaya başlamış ve nitekim İslahat Fermanı, "İngiliz, Fransız ve Avusturya elçilerinin ağır baskısı altında" (a.g.e.: 116) ilan edilmiştir. Baskı altındaki Osmanlı devlet yönetiminin büyük oranda azınlıkları ilgilendiren ve imparatorluk sınırları içinde Müslüman-gayrimüslim ayrımı olmaksızın herkesin eşit olarak görüldüğü bir düzen öngören İslahat Fermanı'na direniş göstermemesi, "Osmanlı vatandaşı" kavramının azınlıklar arasında hızla artan ulus bilincini bir parça frenleyeceğine ve ülke içinde bölünmeyi erteleyeceğine duydukları ümit olmalıdır.

18. yüzyılın ikinci yarısından başlayıp Meşrutiyet'e ve daha ötesine uzanan süreçte modernleşme açısından çok farklı alanlarda önemli atılımlar gerçekleşmiştir. Çeviri de kuşkusuz bu süreçte değişim hareketini etkileyen ve ondan etkilenen bir edimdir. Tanzimat dönemi aydınları, yazarları, gazetecileri ve şairleri gerek kendi edebi zevkleri, gerek eğitim kurumlarına akademik kaynak sağlamak, gerekse de uluslararası ilişkileri sürdürebilmek için

yoğun bir çeviri faaliyetine girişmişlerdir. Hatta çeviri bu süreçte yeni bir kültür repertuarı oluşturma ve yeni bir edebiyat dizgesi inşa etmek amacıyla kullanılmıştır. Sonraki bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nda çevirinin tarihsel serüveni kısaca özetlenecek ve ardından çevirinin Tanzimat dönemindeki bu şekillendirici ve dönüştürücü rolü dönemin çeviri kurumlarından Encümen-i Daniş örneğinde irdelenecektir.

3. Osmanlı İmparatorluğu'nda Çeviri Faaliyetleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda edebi eserler, hemen hemen 18. yüzyıla kadar götürebileceğimiz uzunca bir zaman dilimi boyunca çoğunlukla Arapça ve Farsça kaleme alınmış, bilim diline Arapça hâkim olmuş (Yazıcı, 2018, s. 848) ve bu dilleri konuşan toplumların dışında kalanlarla, özellikle de Avrupa devletleriyle kültürel etkileşim büyük oranda kısıtlı kalmıştır. Bunun en önemli sebeplerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde siyasi, ekonomik ve askerî açıdan kendine denk bir güç bulamaması ve bunun yarattığı üstünlük hissidir (Balcı, 2006, s. 8-12). Osmanlı edebiyat çoğuldizgesinde divan edebiyatının merkezi konumunda (center) bulunması ve kemikleşmeksizin uzunca bir süre saray ve çevresinin edebî ihtiyacını tatmin edebilmesi de önemli bir gerekçedir. Nitekim Arap Aydınlanması'nın kapılarını aralayan ve Arapçaya çevrilmiş olan Yunanca ve Latince eserlere bile ilgi gösterilmemesi (Demez, 2007, s. 25; Ülken, 2020, s. 231) bu savı destekler niteliktedir.

Sanat, kültür, edebiyat ve bilim alanlarında Batılı dillerden yapılan çeviri yoğunluğunun sığ oluşu, çevirinin farklı amaçlarla kullanılmadığı anlamına da gelmemektedir. Kurulduğu tarihten itibaren Batılı devletlerle sürekli sınır komşusu olan Osmanlı İmparatorluğu kuşkusuz bu diyalogu çevirmenler aracılığıyla sürdürmüştür. Yazıcı uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanılan çevirmenliğin dört kaynaktan beslendiğini ifade etmektedir. Bunlardan;

...birincisi, devşirme yoluyla yetiştirilenler arasından seçilenlerdir. Örneğin, Fatih Sultan Mehmet döneminde Venedik cumhuriyetine elçi olarak gönderilen Rum kökenli Lütfü Bey buna örnek gösterilebilir. (...) Ne var ki, 17. yüzyılın ortasında devşirme sisteminin kaldırılmasıyla birlikte, bu olanak ortadan kalkmıştır. İkincisi, Osmanlı uyruğu Hıristiyan azınlıktır. Üçüncüsü, ya komşu ülkelerden kaçıp Osmanlıya sığınan, ya da macera düşkünü olan Alman, Macar, İtalyan kökenli kimselerdir. Sonuncusu ise, zaman akışı içerisinde özellikle elçiliklerin kurulmasıyla birlikte teknik konularda yetiştirilmek üzere dışarıya gönderilen öğrencilerdir. (Yazıcı, 2005, s. 49)

16. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer devletlerle ilişkisinin geçmişe oranla fazlasıyla geliştiği bir dönemdir. Bu durum çevirmenlikte kurumsallaşmayı da gerekli kılmıştır. Vedat Günyol bu dönemden sonra çevirmenlerin genel itibarıyla dört alanda hizmet verdiğini belirtmektedir. Bunlar sarayda istihdam edilip yabancı elçiler ve temsilcilerle iletişimi sağlayan "Divan-ı Hümayûn tercümanları", imparatorluğun farklı bölge ve eyaletlerine gönderilerek buralarda genel olarak iletişimi sağlama ve mahkeme çevirmenliği görevini icra eden "eyalet tercümanları", 18. yüzyılda açılan askerî okullarda ders vermek üzere ülkeye gelen yabancı

eğitimcilere rehberlik yapan “müessese tercümanları” ve son olarak “yabancı elçi ve konsolos tercümanları”dır (Günyol, 1983, s. 324-325).

Klasik dönem boyunca diplomatik bir araç olarak kullanılan çevirinin, edebiyat ürünlerini aktarma açısından sistemli olarak kullanılması ancak Lale Devri’nde mümkün olabilmıştır (Eruz, 2010, s. 95). Lale Devri’ne kadar edebiyat çevirilerinin bireysel çabalar çerçevesinde ilerlediği görülürken bu dönemden itibaren belli eserlerin çevirisinde çeviri heyetlerinin oluşturulduğu görülür. Edebi eserlerin Türkçeye kazandırılması amacıyla kurulmuş bir çeviri kurumu henüz söz konusu değilse de “Her eser için ayrı bir tercüme heyeti kurma yoluna gidilmesi, bu dönem gerçekleştirilen çevirilere ‘örgütlü’ olma özelliğini kazandırmıştır” (Demez, 2007, s. 27).

Osmanlı İmparatorluğu’nda çeviri etkinliğinin hız kazanmasını sağlayan bir diğer gelişme 18. yüzyılda Batılı tarzda askerî okulların açılması ve Avrupalı uzmanların ülkeye getirilmesidir. Baron de Tott tarafından 1773’te kurulan Mühendishane-i Bahri Hümayun ve 1790’da kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun bu alanda iki önemli örnektir. Bu okulların müfredatının Batılı tarzda hazırlanması ve Avrupa dillerinde kaleme alınan kaynak ve materyalin kullanılması kurum personelini yoğun bir çeviri etkinliği yapmaya yöneltmiştir (Yazıcı, 2018, s. 849). Bu dönemde girilen çeviri etkinliğinin önemi, çevirinin artık yalnızca diplomatik bir araç olarak görülmemesinde yatmaktadır. Çeviri yoluyla henüz maksatlı ve yoğun bir kültür inşası söz konusu değilse bile askerî bilimlerle eğitim alanlarında kültürel alımlama konusunda bir çaba söz konusudur.

Kuruluşundan yıkılışına kadar yabancı komşularıyla yoğun bir etkileşimde bulunan ve bünyesinde çok sayıda farklı ulus ve etnik grup barındıran Osmanlı İmparatorluğu her dönemde çeviriden yararlanmıştı. Bununla birlikte çevirinin, 18. yüzyıla kadar hemen hemen yalnızca diplomatik bir araç olarak kullanıldığı, edebi çevirilerin çok büyük oranda Arapça ve Farsça dillerinden yapıldığı, bunun yanında üstünlük hissi ve birtakım kökleşmiş görüşler sebebiyle Batı kültürüne mesafeli durulduğu görülmüştür. 18. yüzyılda Batılı tarzda askerî okulların açılması çeviriye yeni bir işlev kazandırmış, Batı bilimi ve kısmen de olsa kültürü çeviri aracılığıyla Osmanlı’ya taşınmaya başlanmıştır. Tanzimat Dönemi’nde çevirinin bu işlevi daha da ağırlık kazanacak, gerek bireysel çabalar, gerekse de çeviri kurumları aracılığıyla Batı bilimi, düşünüyü, edebiyatı ve kültürü Osmanlı’ya aktarılacaktır. Sonraki bölümde Tanzimat Dönemi’nde çevirinin şekillendirici rolü ve işlevi, Encümen-i Daniş üzerinden Çoğuldizge Kuramı’nın kavramları aracılığıyla incelenecektir.

4. Tanzimat Döneminde Edebiyat Dizgesindeki Değişim ve Çeviri Etkinliği

Tanzimat Dönemi’nde hem devlet tarafından kurulan ya da bir grup insanın bir araya gelerek oluşturduğu kurumların çatısı altında hem de kişiler tarafından yoğun olarak çeviri yapılmıştır. Yazın dünyasına yön veren ve Osmanlı edebiyat dizgesini yeniden şekillendiren bu çabalara değinmeden önce Osmanlı edebiyat geleneğinden kısaca bahsetmek ve çevirinin edebiyat dizgesini nasıl ve neden şekillendirdiğini incelemek yerinde olacaktır.

Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı'da iki kutuplu bir edebiyat anlayışının varlığından söz edilebilir. Halk edebiyatı ve divan edebiyatı yüzyıllar içinde birbirini etkilemiş olsa da (Paker, 1987, s. 34) zaman içinde hitap ettikleri kitle ve edebî özellikler açısından keskin bir şekilde farklılaşmışlardır. Tanzimat'a kadarki süreçte divan ve halk edebiyatlarının edebiyat dizgesindeki konumunu sahip oldukları diğer özelliklerden ziyade hitap ettikleri kitlenin belirlediği söylenebilir. Halk edebiyatı, bünyesinden çıkardığı çok önemli isimlere rağmen halk dilinde ve halk için yazıldığından İstanbul ve saray çevresinde kök salamamış, rağbet görmemiştir. Bu çevrenin edebiyat anlayışını Arap ve Fars edebiyatına ait türler, ürünler ve normlar şekillendirmiş ve dolayısıyla dizgenin merkezini divan edebiyatı işgal etmiştir. Ayrıca *saygın görülen* eserlerin yine divan edebiyatına ait eserler olduğu da söylenebilir. Zira yazılı edebiyat yoğun olarak ancak saray ve çevresinde tüketilmektedir. 16. yüzyıldan itibaren ise divan ve halk edebiyatları arasındaki dil farkları ciddi şekilde açılmaya başlamış (Paker, 1987, s. 34), hâlihazırda divan edebiyatına mesafeli olan halk, bu edebiyata ait edebî ürünleri iyiden iyiye anlayamaz hâle gelmiştir. Hatta Berkes, divan edebiyatının kendi kitlesine bile yabancılaşacak kadar ağdalı ve anlaşılmaz bir şekilde büründüğünü ifade etmektedir:

Devlet ve saray çevresinde gelişen Osmanlıca'nın edebî ifadesi divan edebiyatı denen edebiyatta en zengin ve en yapma düzeyine ulaşmıştı. Bu edebiyat dili, yalnız toplumdaki kopuk bir dil değil, aynı zamanda tabiata yabancı bir dildir. Nasıl medresenin modeli Arapça'nın hâkim olduğu kelâm ve fıkıh edebiyatı ise, bu divan edebiyatının modeli de Fars edebiyatı olmuştu. Fakat o modele zorlanarak uydurulan bir edebiyat olduğu için, dil açısından belki daha da çok yapma olmak zorunda kalmıştır. Klâsik Fars şairlerinin yazıları, bugün bile İran'da halk arasında anlaşıldığı ve söylendiği halde, Osmanlı divan edebiyatı kendi zamanında bile anlaşılmazdı. Yalnız dil içeriği değil, edebî kuralları da uzun bir eğitim ve marifet isteyen bir sanattı. Bu kuralların kafesi içine sıkışmış olan bu edebiyat, Tanzimat dönemine geldiği zaman kalıplaşmış, kısırlaşmış, edebî yaratıcılık niteliğini yitirmiş bir edebiyat olmuştu. (Berkes, 2012, s. 258)

Berkes'in son cümlesi divan edebiyatının edebiyat dizgesi içerisinde neden *ikincil* konuma geçtiğinin de cevabını vermektedir. Artık divan edebiyatı hitap ettiği kitle için bile yenilik üretebilme niteliğini yitirmiş ve kemikleşmiştir (Paker, 1987, s. 34). Gelgelelim halk edebiyatının da *birincil* konumda olduğu, divan edebiyatına alternatif oluşturduğu ve edebiyata yeni bir soluk getirdiği söylenemez. Daha önce de belirtildiği gibi çeviri, bu türden krizlerde edebiyat dizgesinin merkezine yerleşebilmektedir (Even-Zohar, 1990, s. 47). Tanzimat döneminde de tam olarak bu yaşanmıştır. Hâlihazırda toplumun pek çok noktasında hissedilen değişim, edebiyatı da etkilemeye başlamış, Batı edebiyatına özgü türler ve ürünler Osmanlı edebiyatına dâhil edilmeye başlanmıştır. Bu dönemde çevirinin hem Batı bilimini ve düşünce yapısını Osmanlı toplumuna tanıtan hem de edebiyatı içinde bulunduğu krizden, yenilik üretememe durumundan ve durağanlıktan kurtaran bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir.

4.1. *Encümen-i Daniş Örneğinde Kurumlar*

Tanzimat Dönemi çeviri etkinliğine kurumlardan, özellikle de yoğun çeviri faaliyetinin gerçekleşmeye başladığı ilk kurum olan Bab-ı Ali Tercüme Odası'ndan başlamak yerinde olacaktır. Tanzimat Dönemi'ne kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomatik ilişkiler ve “elçilikler tamamen Rum tercümanların insafına bırakılmıştı” (Kayaoğlu, 1996, s. 5). Bu durum 18. yüzyıla kadar ciddi bir probleme yol açmadıysa da Fransız İhtilali'nin etkisiyle ulus bilincinin uyanmaya başlaması Rum çevirmenlerin kime sadık olacaklarını sorgulamalarına yol açmıştır. 1821'de başlayan Yunan isyanı, bu durumun yarattığı problemlere verilebilecek en net örneklerden biridir. Divan-ı Hümayun çevirmeni Constantine Mourouzi isyancı elebaşlarıyla iletişimi sürdürme sürecinde Bab-ı Ali'nin niyetini çarpıtmış, Yunan isyancıları cesaretlendirici mektuplar göndermiş ve onlarla iş birliği içine girmiştir (Balcı, 2006, s. 82; Kayaoğlu, 1996, s. 6). Bir süredir devam eden bu türden olaylar Osmanlı devlet yöneticilerini farklı arayışlara sürüklemişse de diplomatik ilişkileri yürütebilecek seviyede çeviri ve dil hâkimiyeti olan Müslüman ve Türk çevirmenlerin yok denecek kadar az olması problemi bir süre çözümsüz kılmıştır. Nitekim aynı yıl, Mihendishane-i Berri Hümayun'da Fransızca ve İtalyancadan çeviriler yapan ve kurumda dersler veren Yahya Efendi (Günyol, 1983, s. 325) dil bilip çeviri faaliyetlerini yürütebilecek çevirmenler yetiştirmek üzere görevlendirilmiştir ve böylece Bab-ı Ali Tercüme Odası kurulmuştur (Balcı, 2006, s. 84; Demez, 2007, s. 28). Bab-ı Ali Tercüme Odası her ne kadar yoğun olarak diplomatik ilişkilerin yürütülmesini sağlayan çevirilerle meşgul olsa da zaman içinde faaliyet alanlarını çeşitlendirmiş, farklı dillerin öğretildiği bir okul hâline gelmiştir. Tanpınar'ın ifadesiyle “garplılaşma fikrinin siyasi mücadele fikriyle beraber yürütmesi ve yeninin bütün düşünce ve sanat hayatını sarması” bu kurumla yolu bir şekilde kesişmiş kişiler sayesinde gerçekleşmeye başlamıştır (Tanpınar, 2007, s. 138). “Burada... Fransızca aracılığıyla Fransız edebiyat ve düşünün ile ilk tanışma başlamış, Divan edebiyatından Tanzimat edebiyatına geçiş bu Tercüme Odası yoluyla olmuştur,” diyen Berkes de yine kurumun edebiyat dizgesinin değişimine yaptığı etkiyi öne çıkarmıştır (Berkes, 2012, s. 198). Bab-ı Ali Tercüme Odası büyük oranda “yabancı konsolosluklarla yapılan yazışmaları yönetse” (Günyol, 1983, s. 325) ve Tanzimat Fermanı'ndan önce kurulsaydı da sonraki çeviri kurumlarının öncüsü olması açısından önemlidir.

24 Mayıs 1861'de faaliyete başlayan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'nin kuruluş amacı ise kendisinden önce kurulan Encümen-i Daniş'in¹ “fen alanındaki eksiklerini tamamlamak” (Demez, 2007, s. 33) ve “modern Batı bilimini tanıtarak Türk bilimsel çalışmalarını teşvik etmektir” (Paker, 1987, s. 32). Münif Paşa tarafından kurulan kurumun üye kabul politikasında dil, din ve ırk farkı gözetilmemiş, üyelerden İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ya da Antik Yunanca gibi Batı dillerinden birini bilmeleri beklenmiştir (İhsanoğlu, 1993, s. 33). Halka açık bilgilendirici toplantılar da tertip eden kurumun bilim, düşünce ve tarih konularında telif ve çeviri çalışmalar içeren “Mecmûa-i Fünûn” isminde bir yayın organı da bulunmaktadır

1 Encümen-i Daniş detaylı olarak ele alınacağından Tanzimat Dönemi çeviri kurumları arasında en sona bırakılmıştır.

(Paker, 1987, s. 33; Yazıcı, 2005, s. 56). Türk aydınının bir araya gelerek “modern bilim ve kültürü yaymak için kendi aralarında kurdukları ilk dernek olan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye (Eruz, 2010, s. 120) uzun yıllar varlık sürdüremediye de kültür repertuarı değişimine ve modernleşme çabalarına katkıda bulunmuştur.

Telif ve Tercüme Cemiyeti 1861’de Maarif Nezareti’ne bağlı olarak Encümen-i Daniş’in yerini doldurma amacıyla kurulan kurumlardandır (Kayaoğlu, 1996, s. 56). Yabancı dildeki bilimsel eserlerin çevrilmesi, bilimin ve bilimsel düşüncenin halka ulaştırılması amaçlanmıştır. Kurum, Maarif Nezareti’ne gönderilen çevirilerin kontrolünü de gerçekleştirmekteydi (Kayaoğlu, 1996, s. 58-59).

Daire-i İlmiye 1869’da ilan edilen Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde yer alan Meclis-i Maarif-i Kebir’in iki kolundan biridir. Amacı Avrupa üniversiteleri ile ilişkiler kurmak, telif ve çeviri eserler üretmektir (Kayaoğlu, 1996, s. 68; Yazıcı, 2005, s. 57). Üyelerinden daha önceki kurumlar gibi Batı dillerine ek olarak Antik Yunanca ve Latince gibi dilleri bilmeyi şart koşan kurum okullar için kitap çevirileri ve yazımı gerçekleştirmiş, Avrupa üniversiteleri ile diyalog kurmuş ve çevirmen ile yazarlara ödemeler gerçekleştirmiştir.

Encümen-i Daniş, kronolojik sıralamada Bab-ı Ali Tercüme Odası’ndan sonra incelenmesi gereken bir kurumsa da detaylı olarak ele alınacağı için sona bırakılmıştır. Encümen-i Daniş’in kurulması her ne kadar Darülfünun’la eş zamanlı olarak 1848 tarihli Meclis-i Maarif-i Muvakkat’ta kararlaştırıldıysa da mevcut bürokratik engeller ve Encümen’in diğer eğitim kurumlarından ayrı olarak değerlendirilmesi, kurumun faaliyete geçişini üç yıl geciktirmiştir (Kayaoğlu, 1996, s. 27).

Encümen’in yapısına gelinecek olursa bu konuların ayrıntıları, Meclis-i Maarif-i Muvakkat tarafından hazırlanmış, Maarif-i Umumiye’nin yaptığı ekleme ve değişikliklerle son halini almış ve 1851’de Takvim-i Vekayi’de yayımlanmıştır (Kayaoğlu, 1996, s. 25). Encümen’in kurum yapısı şu şekilde özetlenebilir:

- Darülfünun’da okutulacak kitapların, bu kurumun faaliyete geçmesi beklenmeksizin çevrilmesi ve telif eserler üretilmesi,
- Arapça ve Farsçaya ek olarak Fransızca ve diğer Batı dillerinde yazılan eserlerin halkın anlayabileceği dilde çevrilmesi,
- 40 dâhili üye belirlenmesi; harici üye sayısında herhangi bir kısıtlama getirilmemesi; bu üyelere herhangi bir ek ödeme yapılmaması ve Meclis-i Maarif-i Umumiye’nin belirleyip sultanın onayladığı mükâfatlarla ödüllendirilmesi,
- Kuruma iki başkanın atanması,
- Çevrilmesi planlanan eserlerin ilk olarak başkanlara bildirilmesi, başkanların çeviriyi yapmaya istekli dâhili ve harici üyelere deneme çevirileri almaları ve uygun görülen kişiye çevirinin atanması,
- Editörlerin tam zamanlı değil, eser temelinde ücretlendirilmesi (Kayaoğlu, 1996, s. 27-28)

Encümen, kurumun yapısına dair bu detayların kesinlik kazanmasının ardından 18 Temmuz 1851'de “padişahın da bulunduğu bir törenle ve Reşit Paşa'nın meşhur nutkuyla” açıldı (Tanpınar, 2007, s. 139).

Encümen-i Daniş'in dâhili ve harici üyeler açısından zengin bir repertuvara sahip olduğu söylenebilir. Sadrazam Mustafa Reşit Paşa, Osmanlı modernleşmesi için yoğun çaba sarf eden dönemin önemli isimlerinden Ahmet Cevdet Paşa ile 15 ciltlik *Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye Târihi* (Hayrullah Efendi Tarihi) çalışmasıyla bilinen meşhur devlet adamı, eğitimci ve tarihçi Hayrullah Efendi gibi dâhili üyelerin yanında gezgin ve yazar Joseph von Hammer ve sözlük yazarı William Redhouse gibi önemli kişiler Encümen'in harici üyeleri arasındaydı². Üyeler kabulünde dil, din ve ırk ayrımı yapılmazken üyelere “bir eser tercüme edecek kadar yabancı dil bilmeleri” bekleniyordu (Kayaoğlu, 1996, s. 29). Harici üyelerin Türkçe bilme zorunluluğu bulunmuyordu. Kuruma sunacakları öneri, teklif ve farklı türlü katkılar yeterli görülüyordu (a.g.e: 34). Kurumun iki başkana sahip olması da başka bir önemli ayrıntıydı. Başkanlardan biri Arapça ve Farsça gibi Doğu dillerine, diğeri ise Batı dillerinden birine ya da birkaçına hâkim olmalıydı. Böylece hangi dillerden çeviri yapılacaksa çevirmenin belirlenmesi ve deneme çevirilerinin değerlendirilmesi o başkanın sorumluluğunda olacaktı.

Encümen'in işleyişini de yine birkaç maddede özetlemek olanaklıdır:

- Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından çevrilmesi istenen çeviriler ilk olarak ilgili başkanlardan birine bildirilecek, başkan deneme çevirisini uygun gördüğü çevirmene işi teslim edecekti,

- Meclis-i Maarif-i Umumiye ve padişahın onay vermediği çeviriler yayımlanmayacaktı,

- Toplantılar üye tam sayısının en az üçte biriyle gerçekleşecek, geçerli bir sebep sunmadan toplantıya katılmayanların üyelikleri sonlandırılacak ve yerine yeni üyeler seçilecekti,

- Dilde sadelik büyük önem arz ediyordu; Çeviriler ve telif eserler halkın anlayacağı dilde kaleme alınmalıydı. (Bilim, 1985, s. 87; Kayaoğlu, 1996, s. 38)

Kurumdaki ücretlendirme ve ödüllendirme ise daha önce de bahsedildiği gibi düzenli bir ödeme şeklinde değil, üretilen eserler temelinde değerlendirilmekteydi. Çalışmaların değeri ve bunlara verilecek karşılıklar aşağıdaki gibidir:

- 3. Derece Çalışmalar ve Ödüller: İsmi yazın dünyasında bilinmeyen kişilerin yazdığı ya da çevirdiği kitaplar bu grupta değerlendirilirdi. Bunlara çalışmadan elde edilen gelir ya da telif ücreti ödenirdi.

- 2. Derece Çalışmalar ve Ödüller: İsmi yazın dünyasında bilinen kişilerin kendi istekleriyle (ve elbette Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin onayından geçmek şartıyla) yazdıkları ya da çevirdikleri kitaplar ikinci derecede değerlendirilirdi. Bu kişiler satış gelirleri ya da telif ücreti almanın yanında isimleri Encümen-i Daniş'in onur listesine eklenerek mükâfatlandırılırdı.

2 Encümen'in dâhili ve harici üyelerinin listesi için bkz.: Demez, N. (2007) “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri ve Çeviri: Encümen-i Daniş Örneğinde Tanzimat Dönemi Çeviri Yaklaşımları” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, Ek I-II

- 1. Derece Çalışmalar ve Ödüller: Bilime ve yazın dünyasına yeni bir çalışma kazandıran ve “eser” olarak değerlendirilebilecek çalışmalar üreten kişiler yukarıda bahsedilen getirilerin yanında madalyayla ödüllendirilirdi. (Bilim, 1985, s. 88; Kayaoğlu, 1996, s. 38-39)

Encümen-i Daniş’in çatısı altında üretilen çalışmalara bakılacak olursa tarih, coğrafya, ekonomi ve doğa bilimlerine kadar pek çok önemli çalışmanın Türkçe literatüre kazandırıldığı görülür (Tanpınar, 2007, s. 140). Encümen-i Daniş’in dilde sadelik hassasiyetinden kurumun işleyişinin açıklandığı kısımda bahsedilmişti (bkz. Bölüm 4.1). Dolayısıyla böyle bir kurumun dil konusunda bir çalışma üretmesi şaşırtıcı değildir. Cevdet Paşa ve Keçecizade Mehmed Fuat Efendi’nin kaleme aldığı *Kavaid-i Osmaniye* Türkçenin dil bilgisi üzerine yazılmış ilk çalışma olduğu gibi (Lewis, 1993, s. 118) Encümen’in de ilk meyvesidir. Nitekim bu önemli eser daha sonra Almanca, Arapça, Bulgarca ve Hırvatçaya da çevrilecektir (Akyıldız, 2018, s. 38).

Encümen “...mevcut genel tarih kitapları Arapça yazıldığından dolayı bunlardan gereği gibi yararlanılmadığına ve Avrupa dillerinde yazılmış genel tarih kitaplarının ise Asya ve Afrika tarihlerine yeterli derecede yer vermediğine” (Akyıldız, 2018, s. 39) kanaat getirerek Türkçe genel bir tarih kitabı yazılması girişiminde de bulunmuştur. İnsanlık tarihinin başlangıcından o güne kadarki süreci kapsaması planlanan bu proje nihayete eremediyse de önemli eserlerin üretilmesini sağlamıştır. Hayrullah Efendi’nin Osmanlı’nın kuruluşundan Abdülmecid dönemine kadar uzanacak şekilde 32 cilt olarak tasarladığı ancak 1647 yılına kadar gelebildiği *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye Tarihi* bu projenin meyvelerindendir (a.g.e.: 40). Yine Cevdet Paşa tarafından kaleme alınan *Tarih-i Cevdet*, Türkçe tarih yazımı düşüncesinin bir sonucudur. Osmanlı İmparatorluğu’nun 1774 ile 1826 yılları arasındaki tarihini ele alan bu çalışma Türkçe yazılmış ilk modern tarih kitabı olma niteliğini taşır (Bilim, 1985, s. 92).

İbn-i Haldun’un 7 ciltten oluşan tarih çalışmasının ilk cildi olan *Mukaddime*’nin çevirisi de tarih literatürüne önemli bir katkıdır. Bu eserin altı bölümü Pirzade Mehmed Sahib Efendi tarafından, kalan bir bölümü ise Cevdet Paşa tarafından çevrilmiştir (Akyıldız, 2018, s. 42).

Encümen’in harici üyelerinden Sahak Abro üretken bir yazar ve çevirmen olarak görev yapmıştır. Fransız yazar Souvanie’nin kaleme aldığı *General History* kitabının insanlık tarihinin başlangıcından Roma Devleti’nin kuruluşuna kadarki ilk cildini *Tarih-i Umumi* ismiyle çeviren, Jean-Baptiste Say’ın *Catéchisme d’Economie Politique* isimli eserini *İlm-i Tedbîr-i Menzil* ismiyle Türkçeye kazandıran ve Ségur’un biyoloji içerikli çalışmasını *Vücûd-ı Beşerin Sûret-i Terkibi* ismiyle Türkçeleştiren Sahak Abro, Avrupa’nın önde gelen devlet adamlarının faaliyetlerini ele aldığı *Avrupa’da Meşhur Ministroların Tercüme-i Hallerine Dair Risale* isimli bir telif çalışması da kaleme almıştır (a.g.e: 41). Voltaire tarafından yazılıp İsviçre Kralı Demirbaş Şarl’ın faaliyetlerini anlatan *Historie de Charles XII*’yi de çeviren kişi de yine kendisidir (Tanpınar, 2007, s. 140.).

Mehmet Akif Fethi’nin Arapça ara dilden çevirdiği ve Encümen’in “doğa bilimlerine ilişkin hazırladığı ilk eser” (Demez, 2007, s. 51) olan jeoloji kitabı *İlm-i Tabakat-ı Arz*, Ahmet Ağrıbozî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Kudemayı Yunan ve Makedonya*, Todoraki Efendi’nin

Avrupa Tarihi çevirisi, Aleko Efendi'nin Napoléon'un son seferlerini inceyen *Beyânü'l Esfâr* çalışması ve Yakovaki tarafından çevrilen *Tarih-i Katerian* ve Aziz Efendi'nin kaleme aldığı *Napolyon'un İtalya Seferleri Tarihi*, Encümen'in dâhili ve harici üyeleri tarafından ortaya konan diğer telif ve çeviri çalışmalarıdır. Öte yandan kurumun çatısı altında üretilen ancak akıbeti bilinmeyen ya da kurumun kapatılmasından çok sonra haricen yayımlanan çalışmalar da mevcuttur. Dâhili üyelerden Ferik İbrahim Paşa'nın genç askerlerin eğitimiyle ilgili *Bina Tercümesi* isimli çalışmasının yayımlanıp yayımlanmadığı belgelerde yer almamaktadır; benzer şekilde William Robertson'ın kaleme aldığı *History of America* isimli çalışma, harici üyelerden Abdülgaffar Enis Efendi tarafından *Yeni Dünyanın Keşfi* ismiyle çevrilmiş fakat Encümen'in faaliyetlerinin sonlanmasından çok sonra, 1880 yılında basılabilmıştır (Akyıldız, 2018, s. 41-42)

Kurumda ayrıca sözlük çalışmalarına da odaklanılmıştır. Ahmet Vefik Paşa'nın *Lehçe-i Osmani*'si ve James Redhouse'un Anadolu'nun farklı noktalarında kullanılan sözcükleri derlemeye girişmesi bu çabaların mahsüllerindendir (Yazıcı, 2005, s. 55).

Encümen-i Daniş'in çatısı altında üretilen telif ve çeviri eserler bugünkü veriler ışığında bunlardan ibaretse de gelecekte yeni belgeler ve bulgular ortaya çıkabilir. Ancak o güne kadar kuruma dair değerlendirmeler bu eserler üzerinden yapılacaktır.

Encümen-i Daniş'in resmî olarak kapatıldığına dair elde bir veri bulunmamaktadır ancak kuruluşundan 11 yıl sonra faaliyetlerinin sonlandığına dair bir görüş birliği vardır (Akyıldız, 2018, s. 35; Bilim, 1985, s. 94; Demez, 2007, s. 52; Kayaoğlu, 1996, s. 55; Paker, 1987, s. 32; Tanpınar, 2007, s. 139). Bununla birlikte İhsanoğlu, Encümen'in harici üyelerinden Michael Brodinkof'a 6 Ocak 1880'de bir nişan verildiğini ifade etmektedir ki bu da kurumun faaliyetlerini sonlandırması ya da kapatılmasıyla doğrudan alakalı yeni bir bilgidir.

Encümen'in faaliyetlerini sonlandırma sebeplerine gelince, burada Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı genel sorunların etkili olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı gibi Encümen, üyelerine düzenli bir ödeme yapmıyor, tam zamanlı editör çalıştırmıyordu. Devletin yaşadığı ekonomik problemlerin kurum için de problem teşkil etme olasılığı vardır. Mustafa Reşit Paşa'nın sadrazamlıktan ayrılması da bir diğer önemli sebep olabilir. Zira kendisi Tanzimat döneminin en önemli aktörlerinden olduğu gibi Encümen-i Daniş'in fikir babasıydı. İlk yıllarının aksine sonraki süreçte gerçekten katkı sağlama ihtimali ya da isteği olmayan kişilerin Encümen'e dâhil edilmesi, kurumun etkinliğini köreltmış olabilir (Bilim, 1985, s. 94) ya da hâlihazırda farklı görevlerde bulunan kişilerin kuruma yeteri kadar odaklanamaması da bir sebep olabilir (Kayaoğlu, 1996, s. 51). Öne sürülen diğer muhtemel sebepler arasında Osmanlı'da bilim anlayışının yeteri kadar kök salmaması (Demez, 2007, s. 52; Kayaoğlu, 1996, s. 51) ve Encümen'in telif ve çeviri eser üretiminde istediği hareket alanına ve özgürlüğe sahip olamaması (Albachten, 1999, s. 39) sayılabilir.

Encümen-i Daniş, Osmanlı İmparatorluğu'nun geçirdiği dönüşüm sürecinin aktif katılımcılarından ve Tanzimat döneminin sembol kurumlarından biridir. Kurum, üye kabulünde

ayrımcı bir ölçüt koymayarak kucaklayıcı bir tavır sergilediği gibi “halkın cahilliğini gidermek ve bunun için sade dille kitaplar ve makaleler yazmak, başka dilden çeviriler yapmak ve yabancı ülkelerdeki bilim kurullarıyla fikir alış-verişi yapmak gibi ideal amaçlar” gütmüştür (Bilim, 1985, s. 90). Tüm bunlar kendinden sonra kurulan çeviri ve eğitim kurumlarını da derinden etkileyecektir.

4.2. Bireysel Girişimler

Tanzimat Dönemi’nde pozitif bilimler ve sosyal bilimler alanlarında yapılan çeviriler başta Encümen-i Daniş olmak üzere büyük oranda çeviri kurumları tarafından gerçekleştirilmiş, edebiyat ve felsefe eserleri ise ağırlıklı olarak kurumlarla doğrudan bağlantısı bulunmayan kişiler tarafından çevrilmiştir. Ziya Paşa’nın 1857’de J. J. Rousseau’nun *Emile*’ini ve Moliere’in *Tartuffe*’unu çevirerek ilk girişimleri başlattığı söylene de (Ülken, 2020, s. 246) bu çevirilere ulaşılammıştır (Berkes, 2012, s. 268). Bu yüzden Batı edebiyatına ve felsefesine dair ilk çevirinin Fénelon, Fontenelle ve Voltaire tarafından kaleme alınan bazı diyalogları derleyip *Muhâverât-ı Hikemîye* (Felsefe Konuşmaları) ismiyle çeviren Münif Paşa tarafından 1859’da yapıldığı kabul edilir (Berkes, 2012, s. 26; Demez, 2007, s. 30; Parker et al., 2015, s. 5). Bu ilk çeviri gerçekten de çok önemlidir. Öyle ki Tanpınar, Osmanlı toplumunun aşına olmadığı ya da Osmanlı kültür ve geleneklerine bir hayli ters düşen pek çok düşünce ve görüş barındıran bu çalışmanın gençlerin zihninde adeta bir devrim yaptığını ve Münif Paşa’nın bu çeviriyle Osmanlı’daki ahlak prensiplerini tartışmaya açtığını öne sürer (Tanpınar, 2007, s. 171). Sonraki süreçte Fénelon’un kaleme aldığı *Télémaque*, ilk olarak 1862’de Yusuf Kâmil Paşa tarafından *Terceme-i Telemak* ismiyle, daha sonra Ahmet Vefik Paşa tarafından *Telemak* başlığıyla çevrilmiştir (Ülken, 2020, s. 247).

Osmanlı edebiyat dizgesinin değişimini tetikleyen roman çevirileri de yine 1862’de başladı. Victor Hugo’nun *Les Misérables*’ı 1862’de Münif Paşa tarafından (Koç, 2006, s. 367; Ülken, 2020, s. 246) *Mağdurîn Hikâyesi* ismiyle Ruzname-i Ceride-i Havadis’te tefrika olarak yayımlanmış, 1880’de Şemsettin Sami tarafından *Sefiller* ismiyle tekrar çevrilmiştir (Koç, 2006, s. 367). Bu romanı 1864’te Ahmet Lütfi Efendi tarafından *Tercüme-i Robenson* ismiyle erek dile aktarılan Daniel Defoe’nun meşhur eseri izlemiştir. Bu dönemde Ziya Paşa ve Nâmık Kemal’in Volney, Rousseau ve Montesquieu’dan çeviriler yaptığı söylene de (Öztürk, 2002, s. 72) bunlara ulaşılammıştır.

Edebiyat çevirilerinde romantik akıma yönelmesi 1870’lerin başına denk gelir. Ahmet Vefik Paşa 1871’de Voltaire’nin *Mikromegas*’sını *Hikâye-i Hikemîyye-i Mikromega* adıyla, Teodor Kasap aynı yıl Dumas’nın *Le Comte de Monte Cristo*’sunu *Monte Kristo Kontu* başlığıyla, Rezaizade Mahmut Ekrem ise 1872’de Chateaubriand’ın *Atala*’sını aynı isimle çevirmiştir (Arslan, 2017, s. 139). Bu çalışmaların ardından Mahmut Nedim, *Güliver’in Gezileri*’ni, isminin Kadri olduğu bilinen bir başka çevirmen ise *Topal Şeytan*’ı Türkçeye kazandırmıştır. Çeviri yoluyla yeni türlerin özgün çalışmalar şeklinde Osmanlı edebiyatında görülmeye başlaması tam

da bu döneme denk gelir. Osep Vartanyan 1851’de Ermeni harfleriyle *Akabi Hikâyesi* isminde bir roman kaleme almışsa da (Eruz, 2010, s. 105) ilk Türkçe roman 1872’de Şemsettin Sami tarafından *Taaşşuk-ı Tal’at ve Fitnat* ismiyle Türk edebiyatına kazandırılmıştır.

Bu dönemde tıpkı roman gibi Batı edebiyatının önemli tiyatro eserleri de çevrildi. Ahmet Vefik Paşa’nın adaptasyon yöntemini kullandığı Molière çevirilerinin yanında Abdullah Cevdet Bey, Shakespeare’in önemli eserlerini dilimize aktardı (Ülken, 2020, s. 247-249).

Edebiyat alanının pek çok noktasını içine alan bu çeviri seferberliğinde şiir de dışarıda bırakılmamıştı. Victor Hugo’nun şiirleri Ethem Pertev Paşa tarafından, Racine, Gilbert ve Lamartine’in şiirlerinden oluşan bir derleme *Tercüme-i Manzume* ismiyle Şinasi tarafından Türkçeleştirildi (Paker et al., 2015, s. 5; Ülken, 2020, s. 246). Bu çabalarla Osmanlı şiir geleneği değiştirilmeye ve şiire çağdaş Batı şiirinin ruhu aşılarmaya çalışılmıştır (Berkes, 2012, s. 262).

Tüm bu çevirilerin o tarihlerde toplumun büyük kesimine ulaşamadığı ve büyük oranda İstanbul çevresindeki okur-yazar kitle tarafından alınıldığını söylemek yanlış olmayacaktır ancak Tanzimat döneminde çeviri yoluyla kurumların ve bireylerin giriştiği bu çabalar Osmanlı’nın bilime yaklaşımını, düşünme biçimini ve edebiyat dizgesini değiştirmeyi hedeflemiş, bunun temelini inşa etmiştir. Nitekim Cumhuriyet Dönemi’nde her yönden modernleşme devlet politikası hâline gelecek, kurumlar ve kişiler geçmişte başlayan bu dönüşüm hareketini nihayete erdirmek için yoğun çaba sarf edecektir. Tanzimat Dönemi’nde olduğu gibi erken Cumhuriyet döneminde de bu çabaların lokomotifini çeviri olacaktır.

5. Cumhuriyet Dönemi Çeviri Çalışmaları ve Tercüme Bürosu’nun Kültür Repertuarı’na Etkisi

19. ve 20. yüzyılda yaşanan siyasi gelişmeler, ekonomik darboğaz ve nihayet Birinci Dünya Savaşı, diğer imparatorluklar gibi Osmanlı İmparatorluğu’nun da sonunu hazırladı. Devletin dağılıpına dair ayrıntılar bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Amacımız, Tanzimat Dönemi’nde temelleri atılan kültür repertuarı yaratma sürecinin gelişimini izlemek ve Cumhuriyet’in kurulmasından sonra bu amaca yönelik çalışmalar ile Tercüme Bürosu özelinde çevirinin bu sürece etkisini irdelemektir.

Encümen-i Daniş’in faaliyetlerinin sonlanması ile Tercüme Bürosu’nun kuruluşu arasında kalan süreçte kurumsal çeviri faaliyetleri bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Osmanlı İmparatorluğu dâhilinde Telif ve Tercüme Cemiyeti ile Daire-i İlmiye’den daha önce bahsedilmişti. Bunun dışında 1914 yılında bir girişimde bulunulmuş ve 30 Temmuz’da Maarif-i Umumiye Nezareti’ne bağlı olarak Telif ve Tercüme Dairesi kurulmuştur. Kurumda devletler ve uygarlık tarihine, sağlığa, felsefeye, çocuk gelişimine ve sanata değin farklı alanlarda çalışmalar yayımlanmıştır.³ Edebiyat alanına yönelmeyen, daha ziyade bilgilendirici çalışmalara odaklanan kurum önemli çalışmaları dilimize kazandırmasına rağmen çok uzun ömürlü olamamış ve 1919’da yayımlanan

3 Yayımlanan çalışmaların detayları için bkz.: Kayaoğlu, T. (1996). *Türkiye’de Tercüme Müesseseler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 87-95

bir nizamnameyle kapatılmıştır (Kayaoğlu, 1996, s. 96).

Kurumsal çeviri faaliyetlerine dair bir sonraki girişimi TBMM Hükûmeti'nin kurulmasının ardından 1921 yılında görmekteyiz. Ankara'ya bağlı Maarif Vekâleti'nin çatısı altında kurulan Telif ve Tercüme Heyeti, bünyesinde önemli isimleri barındırmak ve ilerici bir vizyona sahip olmakla büyük önem taşır. “Çeviri alanında yeni devletin ilk resmî kurumu” (Gürçağlar, 2018, s. 181) olan Heyet, “maarifin bütün memleket sathına yayılması ve milli harsın inkişaf ettirilmesini” hedefliyordu (Kayaoğlu, 1996, s. 102).

1925 tarihli “Telif ve Tercüme Edilecek Asar Hakkında Talimname”de çevrilmesi planlanan 95 kitabın alanlara göre dökümü şu şekildedir:

Sosyoloji: 6	Doğa Bilimleri: 6
İktisat: 2	Felsefe ve Eğitim: 38
Tarih ve Coğrafya: 20	Dil ve Edebiyat: 14
Hukuk: 6	Güzel Sanatlar: 3
(a.g.e.: 139)	

Heyet'in Türkçe literatüre önemli çalışmalar kazandırmayı amaçlamasına rağmen dönemin şartları ve mevcut yoksunluklardan dolayı tüm planlarını hayata geçirememesi istenen etkinin yaratılmamasına yol açmıştır. Çevrilecek kitapların dağılımına bakıldığında ise dil ve edebiyat kitaplarının bir kez daha bilgilendirici kitapların gölgesinde kaldığı görülmektedir. Dolayısıyla da Heyet, “çeviri edebiyat repertuarı için esaslı seçenekler yaratamamıştır” (Gürçağlar, 201, s. 183). Bu, Tercüme Bürosu'nun kuruluşuna kadar da mümkün olmayacaktır.

Tercüme Bürosu'nun faaliyetleri ve işlevinden bahsetmeden önce Türkiye'de kültür repertuarını şekillendirmek için kullanılan araçlardan söz etmek yerinde olacaktır. Çünkü ne kadar etkin olursa olsun bir ülkenin kültürünü şekillendirmek tek bir kurum ya da kişinin çabasıyla değil topyekün bir dönüşüm seferberliğiyle mümkündür.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki ilk yıllara bakıldığında başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere kurucu liderlerin Türkiye'ye Osmanlı'dan çok farklı bir temele oturtmak istedikleri görülür. Bu türden radikal dönüşümler için de halkın düşünme ve davranış şekillerinin değiştirilmesi gerekir. Bu yüzden kurucu liderler bu ilk yıllarda “yeni inançlardan ve fikirlerden oluşan yeni bir repertuar kurarak (halkın) dünya görüşünü şekillendirme girişiminde bulunmuşlardır.” (Gürçağlar, 2018, s. 219). Desteklenen ya da inşa edilen sistemli düşünceler, belli alanlarda yapılan devrimler ve açılan kurumlar kültür repertuarının şekillendirilmesine katkıda bulunmuştur.

Türkçülük, Batıcılık ve Türk hümanizmi düşünceleri bu sürecin fikirselleşmesini oluşturmaktadır. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ülkeyi içinde bulunduğu güç durumdan kurtarmak için birtakım fikir akımları ortaya çıkmış ancak bunların hiçbirisi kesin sonucu engelleyememiştir. Cumhuriyet'in kurulmasının ardından ulus devletin

doğasına uygun olarak milli bilincin geliştirilmesi ve yurttaşları ortak bir paydada buluşturmak amacıyla Türk milliyetçiliği düşüncesi desteklenmiştir. Ancak bu noktada şu da belirtilmelidir ki erken Cumhuriyet döneminin milliyetçilik anlayışı on yıl sonra Almanya’da ortaya çıkan ayrıştırıcı ve düşmanlaştırıcı milliyetçilik anlayışından çok farklıdır. Türkiye’de bütünleştirici ve kapsayıcı milliyetçilik anlayışının sınırları büyük oranda Ziya Gökalp’in şu tanımına uymaktadır: “Millet, ne ırki, ne kavmi, ne coğrafi, ne siyasi, ne de iradi bir zümre değildir. Millet, lisanca, dince, ahlakça ve bediiyatça müşterek olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden mürekkep bulunan bir zümredir (Gökalp, 2019, s. 19). Tanımda da görüldüğü gibi millet, dil ve kültür birliğine sahip insan topluluğu olarak değerlendirilmektedir; erken Cumhuriyet döneminde de bu şekilde değerlendirilmiştir.

Desteklenen bir başka düşünce Tanzimat’tan itibaren Osmanlı’da bir hayli rağbet gören Batıcılık’tır. Esasen milliyetçilik düşüncesinin desteklediği ve benimsendiği devletlerde Batıcılık gibi değişimi ve dönüşümü teşvik eden fikirlerin öne çıkması düşünülemez. Ancak erken Cumhuriyet döneminde hem Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu kurulmuş ve Türk Tarih Tezi ortaya atılmış hem de toplumun neredeyse tamamını ilgilendiren radikal değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Başka deyişle Lewis’in de ifade ettiği gibi Türk milliyetçiliği ve Batıcılık birbiriyle çelişmek şöyle dursun adeta kol kola yürümüştür (Lewis, 1993, s. 678). Bu, Atatürk ve diğer kurucu liderlerin Batı’yı sığ bir şekilde taklit etmeyip onu, inşa süreci devam eden yeni ulus ve kültür repertuarı için ilham kaynağı olarak görmesiyle sağlanmış olmalıdır (Gürçağlar, 2018, s. 65).

Fikirselsel temelin üçüncü sütunu Türk Hümanizmi’dir. Hümanizm tarih boyunca birden fazla anlamda kullanılsa da bugün büyük oradan Antik Yunan ve Roma edebiyatları ile bu edebiyatlardan süzülecek insanî değerlere bağlılık şeklinde değerlendirilir (Mann, 1996, s. 1). Erken Cumhuriyet döneminde “Antik Yunan ve Latin”, “edebiyat” ve “insani değer” ifadelerinin öne çıktığı bu hümanizm anlayışı “kendini inşa etme” ve “kendini buluş” kavramlarıyla birlikte anılıyor (Ülken, 1938, s. 1-2), Yunan ve Latin medeniyetinin sorgulama ve düşünmeyi önceleyen kavramlarını kullanarak Türkiye’ye özgü bir düşünce sistemi kurmak anlamına geliyordu (Yapar, 2019, s. 81). 1935 yılında Atatürk tarafından kurulan Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hasan Âli Yücel’in 1940’ta bazı liselerin müfredatına Latince dersleri koyması, Antik Yunanca ve Latince’den çeviriler yapılması bu amaç doğrultusunda atılan somut adımlardan (İnalçık, 2016, s. 283).

Ulusal bilinci inşa etmenin en önemli aracı dildir (Jusdanis, 1991, s. 41). Dolayısıyla Türkçülük, Batıcılık ve Türk Hümanizmi gibi fikir akımlarının yanında dilde yapılan devrimler de kültür repertuarının şekillenmesinde çok önemli bir role sahiptir. Aslına bakılırsa dilde reform hareketlerinin kökeni Tanzimat Dönemi’ne kadar uzanmaktadır. Mirza Fethali Ahundov, Encümen-i Daniş’e Latin harflerinin kabul edilmesini önermiş, Münif Paşa, Cemiyeti İlmiyye-i Osmaniye’ye Arap harflerini birleştirilmeden yazılmasını teklif etmiştir (Ortaylı, 1987, s. 114). Yine bu dönemde Cevdet ve Fuat paşalar Arapçanın bazı harflerinin telaffuzunun birleştirilerek

yazılması üzerine bir çalışma yürütmüşlerdir (Mardin, 1991, s. 165). Meşrutiyet döneminde Namık Kemal ve Ahmet Mithad gibi isimler “dilde sadeleştirme yönünde sistematik çağrılarda” bulunmuşlar (Gürçağlar, 2018, s. 50), 20. yüzyılda Enver Paşa, Arap alfabesinin subaylar tarafından kullanılabilir farklı bir türünü ortaya koymuştur. Ancak tüm bu çabalar köklü bir değişikliğe yol açamamış, farklı sebeplerden dolayı başarıya ulaşıp genele yayılamamıştır. Harf ve dil devrimi konusunda en radikal değişim yine erken Cumhuriyet döneminde mümkün olabilmiştir. 1928’de Latin harflerinin kabul edilmesi ve akabinde sivil ve askerî matbaalarda broşürlerin basılıp halka dağıtılması, yeni harflerle yazılan kitapların okullara gönderilmesi, halk için gündüz ve akşam kurslarının açılması (Tunca, 2006, s. 117) bu alanda gerçekleşen en radikal değişim olarak görülebilir. Bu girişimin meyveleri ise yıllar içinde toplanmaya başlamıştır. 1935’te %20.4’e yükselen okuma-yazma oranı 1945’te %30’a, 1950’de ise %34’e yükselmiştir (Lewis, 1993, s. 309). Geneli yansıtan bu sayılar şehirli erkekler arasında çok daha yüksektir. Nitekim 1950’de bu kesim arasında okuma-yazma oranı %72 seviyesine ulaşmıştır ki bu büyük bir başarı olarak görülebilir (a.g.e.). Türkçe-Osmanlıca dil çiftleri arasında sözlüklerin basılmasını gerektirecek şekilde değişen yeni Türkçenin (Hanioğlu, 2011, s. 176) kök salması ve standartlaşması için de çabalara girişilmiş Türk Dili Tetkik Cemiyeti (daha sonra Türk Dil Kurumu olarak anılacak kurum) kurulmuş, insanlardan öz Türkçe sözcükleri yetkilerle paylaşmaları istenmiştir (a.g.e.: 175).

Belli fikir akımlarının desteklenmesi ve dil konusunda yapılan atılımlar önemli değişiklikler yaratsa da kültür repertuarını şekillendirmek için yeterli değildi. Bu çabayı desteklemek amacıyla başta Türk Tarihi Tetik Cemiyeti (daha sonra Türk Tarih Kurumu olarak anılacak kurum) olmak üzere birtakım kurumlar da kurulmuştur. Burada yürütülen çalışmaların temelinde “tehlikeli panturanist maceraların cesaretini kırmak” ve Anadolu’nun Türk yurdu olduğunu *ortaya çıkarmak* gibi amaçlar yatıyordu (Lewis, 1993, s. 3). Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Sümerce, Akadça, Sanskritçe, Çince ve Hititçe gibi dillerin çalışılması ve Türklerin uygarlığa katkısı ile Anadolu’nun “medeniyetler beşiği” olduğunun kanıtlanmaya çalışılması da (Albachten, 1999, s. 139) yine kurumlar yoluyla milli bilinç yaratma ve kültür inşa etme süreçlerinin parçalarıydı. Bu çabalar kır ve kentlerde yaşayan insanları zihnen özgürleştirmeyi amaçlayan Halkevleri ve Halkodaları’yla da desteklendi. Bu kurumlarda İslâm’ın ümmet temelindeki birleştiriciliğinden ziyade Türklüğün birleştiriciliği öne çıkarıldı. Eski Türk tarihinin görkemi, eski gelenekler, halk hikâyeleri anlatılıp yazılı medya yoluyla paylaşılırken insanlara Cumhuriyet ilkeleri benimsetiliyor ve seküler görüşler aşılanıyordu (Albachten, 1999, s. 130; Karpat, 1959, s. 56).

“Köylüye okuma yazma, kişisel hijyen ve verimli tarım yöntemlerini öğretmekle birlikte kendi kendine yetebilme ve özgüven duygusu aşıl原因an” Köy Enstitüleri de benzer işlemlere sahipti (Ahmad, 1993, s. 83). Bu kurumlarda, köylerine donanımlı birer öğretmen olarak dönecek öğrencilere zihni zorlayıcı kitaplar okutulur, mezunlar kendilerini cahillik, yoksulluk, dini fanatizm ve eskide kalmış köy adetleriyle savaşta önder olarak görürlerdi (Karpat, 1959,

s. 378). Fikirseller temelleri Atatürk döneminde atılan ve “kendi bölgelerinde birer araştırma ve inceleme merkezi olan Köy Enstitüleri” (Bozdemir, 1998, s. 449) 25.000 öğrenci mezun etmesine ve varlığını 1954’e kadar devam ettirmesine rağmen Türk toplumu üzerinde çok derin bir etki yaratmıştır (Ahmad, 1993, s. 84). Bu etkinin yaratılmasında Tercüme Bürosu’nda çevrilen ve enstitülerin kütüphanelerini dolduran kitapların etkisi yadsınamayacak kadar fazladır.

Tercüme Bürosu hem erken Cumhuriyet döneminde yeni bir kültür repertuarı inşa etme çabalarını destekleyen kurumlardan biri hem de Tanzimat Dönemi’nden beri devam eden kurumsal çeviri faaliyetlerinin sürdürücüsü ve zincirin yeni bir halkasıdır. Büro, kendinden önce kurulan çeviri kurumlarıyla bazı yönlerden benzeşse de erken Cumhuriyet döneminin edebiyat dizgesine doğrudan yön vermekle bu kurumlardan ayrışır. Bununla birlikte Büro’nun ömrü çok uzun olmamıştır ancak tıpkı Köy Enstitüleri ya da Halkevleri gibi toplum üzerinde ciddi bir etki yaratmıştır. Kurumun faaliyetlerine ve işlevine değinmeden önce fikir olarak meydana çıktığı Birinci Türk Neşriyat Kongresi’nden bahsetmek yerinde olacaktır.

Birinci Türk Neşriyat Kongresi, 1-5 Mayıs 1939’da “Türk kültür davasının mühim bir meselesi olan neşriyat meselesini mütalaa etmek ve programlandırmak için kongreye katılanların ihtisaslarından ve görgülerinden istifade etmek” üzere toplandı (Kayaoğlu, 1996, s. 148). Yayıncılık adına çok önemli konuların konuşulduğu kongrede çeviriyle doğrudan alakalı başlıkları şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Klasikler de dâhil olmak üzere Türkçeye çevrilecek eserlerin belirlenmesi; bu eserlerin yıllara yayılan bir planla yayıncılara pay edilmesi;
2. Ortaokul öğrencileri için yazılacak ya da çevrilecek eserlerin tespit edilmesi;
3. Ülke çapında telif ve çeviri eser üretecek kişileri teşvik edecek ödüllerin ve ödül ölçütlerinin belirlenmesi (Albachten, 1999, s. 144-145)

Tercüme İşleri Encümeni’nin de kurulduğu kongrede dönemin Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, o güne kadar çeviri faaliyetinin belli bir programdan uzak, dağınık ve düzensiz bir biçimde yürütüldüğünü, bunun kaynak ve zaman israfına yol açtığını söyleyerek aslında Tercüme Bürosu’nun kurulacağını da işaretlerini verdi. Çevirilerin belli bir kontrolden geçmeden yayımlanması, çeviri anlamında yetkili bir kurumun kurulması gerektiği Nurullah Ataç, Vâlâ Nureddin, Falih Rıfki Atay, Azra Erhat ve Halide Edip gibi isimler tarafından da dillendirilmişti (Albachten, 1999, s. 147). Nitekim kongrenin son günü çeviri alanında yapılacak faaliyetlerin detaylarını tartışmak ve bu alanda somut adımlar atmak üzere bir Tercüme Heyeti kuruldu. Halide Edip Adıvar, Saffet Pala, Dr. Adnan Adıvar, Bedri Tahir Şaman, Avni Başman, Nurettin Artam, Rağıp Hulusi Erdem, Sabahattin Eyüboğlu, Nurullah Ataç, Kadri Yörükoğlu, Bedri Tuncel, Abdülkadir İnan, Sabahattin Ali, Cemal Köprülü ve Enver Ziya Karal’dan oluşan Heyet (Kolektif, 1940, s. 112) ilk toplantısını 1940 yılının Şubat ayında gerçekleştirerek çevirilerin nasıl yapılması gerektiği ve çevirilerin kontrolü üzerine konuşuldu (Albachten, 1999, s. 154). Bu toplantıdan sonra üç toplantı daha gerçekleştirilecek ve bunlarda çevrilmesi gereken kitaplar tartışılacaktı. Bu toplantıların sonunda çevrilmesi gereken kitapları içeren üç liste belirlendi.

Bu listelerden ilk ikisi doğrudan Maarif Vekâleti, üçüncü liste ise özel yayınevleri tarafından çevrilecekti. Listeler şu şekildedir:

Birinci Liste

1- Sofokles: Kral Oidipos, Oidipos Kolonna'da, Aias, Filoktetes, Antigone, Elektra, Trakyalı Kadınlar	6- J. J. Rousseau: Emile
2- Erasmus: Deliliğe Methiye	7- Goethe: Wilhelm Meister
3- Cervantes: Don Kişot	8- Stendal: Le Rouge et le Noir
4- Shakespeare: King Lear, Hamlet, Antony and Cleopatra, Tempest	9- Balzac: Le Lys dans la Vallée
5- Molière: Le Misanthrope, Le Tartufe, Les Femmes Savantes, L'Ecole des Femmes	10- Homeros Destanları: Bu eserin çevirisi herhangi bir çevirmene verilmeyecek, eseri çeviren her çevirmen, çevirisi uygun görülmesi durumunda ödüllendirilecektir.

İkinci Liste

1- Eshilevs (Eshilos): Külliyyatı	7- Voltaire: Felsefi mektuplarından ve felsefi diksiyonerinden seçmeler
2- Eflatun (Platon): Devlet yahut Cümhuriyet	8- Rousseau: Les Confessions
3- Caesar: Gallia Muharebeleri	9- Lessing: Laocoon
4- Sadi: Gülistan	10- Tolstoy: Harp ve Sulh
5- Machiavelli: Hükümdar	11- Dante - Divina Commedia (İlahi Komedyası)
6- Swift: Gulliver'in Seyahatleri	

Üçüncü Liste

1- Jane Austen: Pride and Prejudice	7- Hoffmann: Hikayeler
2- Emily Bronte: Wuthering Heights	8- Zola: Germinal
3- Fielding: Tom Jones	9- Balzac: La Peau de chagrin
4- Mark Twain: Seçmeler	10- Stendhal: Chroniques italiennes
5- Kleist: Michael Kohlbaas ve diğer hikayeler	11- Dostoyevski: Budala
6- Keller: Hikayeler	12- Lermontof: Zamanımızın bir kahramanı
13- Bacaccio: Decamerone'dan seçmeler	(Kolektif, 1940, s. 114)

Seçilen kitapların Türk Hümanizmi'ni inşa etme ve Batıcılık yaklaşımını net bir şekilde yansıttığı söylenebilir. Bu kitaplar aynı zamanda Tercüme Bürosu'nun faaliyetleri hakkında da ipuçları vermektedir. Toplantıların sonucunda çevrilecek eserlerin belirlenmesinden daha önemli bir karar da alınmıştır: vakit kaybetmeden daimî bir büro kurmak ve çeviri faaliyetlerine başlamak. Böylece 1940 yılı itibarıyla Tercüme Bürosu resmen hayata geçti.

Büro'nun düşünsel ve uygulamalı olmak üzere iki temel hedefe sahip olduğu söylenebilir. Uygulamalı hedef doğrudan Yücel'in ifadeleriyle şuydu: "Maarif Vekillîğince memleketimizdeki tercüme faaliyetlerini takip ve tenkit etmek, milli kütüphanemiz için lüzumlu bulunan eski ve yeni edebi klasikleri bir plan ve sistem dâhilinde dilimize çevirmek işleri ile meşgul olmak" (Yücel, 1940, s. 216). Düşünsel hedef ise "Batı'yla buluşmaktır" (Günyol, 1983, s. 329).

Büro'nun işleyişine bakıldığında ise belli bir sistem göze çarpar. Daha önce listelenen eserlerin çevirisini yapmak, Büro'nun harici üyelerinin çevirilerini kontrol etmek ve *Tercüme* isimli bir derginin yayın faaliyetlerini sürdürmek Büro'nun ilk aslı üyelerinden Saffet Pala, Sabahattin Eyüboğlu, Bedrettin Tuncel ve Enver Ziya Karal'ın (bunlara daha sonra Nusret Hızır da dâhil olacaktı) temel görevlerindendi (Yapar, 2019, s. 62). Bu kişiler ayrıca yeni çeviri listeleri hazırlamak ve çeviriyle ilgilenen kişilerle bir araya gelip fikir alışverişinde bulunmak gibi işleri de icra ediyorlardı. Çeviri kontrolü Tercüme Bürosu'nun kuruluşundan bile önce dillendirilen bir konu olduğundan Büro'da bu işin sıkı tutulduğundan bahsedilebilir. Aslı üyeler çevirmenlere 25-30 sayfalık çeviriler gönderir, işe çevirisi uygun bulunan kişilerle devam edirdi (Albachten, 1999, s. 154; Kayaoğlu, 1996, s. 153; Tahir Gürçağlar, 2018, s. 74). Kimi zaman Büro'ya gelen çevirilerin çok ciddi değişikliklere uğradığı ve bu şekilde yayımlandığı da olurdu. Örneğin İsmail Hamdi Danişmend'in 1938'de çevirdiği Molière'in *Cimri* komedyasına pek çok şekilde müdahale edilmiş, yapılan değişiklikler *Tercüme* dergisinin Mart 1944 tarihli 24. sayısında detaylarıyla anlatılmıştır (Delilbaşı, 1944, s. 461). Yapılan değişikliklerin daima hatadan kaynaklanmadığı, üsluba varana kadar müdahale edildiği düşünülürse Tercüme Bürosu'nun yalnızca hangi eserlerin çevrileceğine karar veren değil çevirinin nasıl yapılması gerektiğini de söyleyen bir kurum olduğu öne sürülebilir.

Kurumsal çeviri tarihimizde hiçbir kurum Tercüme Bürosu'nun yakaladığı nicel etkinliğe ulaşamamıştır. Açıldığı günden itibaren çok yoğun bir şekilde faaliyete başlayan kurumun çatısı altında 26 yılda (tekrar baskılarla birlikte) 1.247 kitap çevrilmiştir (Gürçağlar, 2018, s. 193). Kurumun ilk yılına ait çeviri programı “Devlet Konservatuarı Yayınları” isminde bir oyun dizisiyle başladı. Bu amaçla Maurice Maeterlinck, Anton Çehov, Jules Renard, John Millington Synge, Jean Cocteau, Denys Amiel, Charles Vildrac, Martial Piéchaud, Henri Duvernois ve Georges Courteline'in birer oyunu Eyüboğlu, Ataç, Burian ve Örik tarafından dilimize kazandırıldı (Yapar, 2019, s. 63-64). “İlk üç yılda çevrilen 109 eserden 39'u Klasik Yunanca'dan, 38'i Fransızca'dan, 10'u Almanca'dan, 8'i İngilizce'den, 6'sı Latince'den, 5'i Şark ve İslam klasiklerinden, 2'si Rusça'dan ve biri İskandinav edebiyatından idi” (İnalçık, 2016, s. 283-284). İlk beş yıllık planlamada 100 kitap çevirisi yayımlamayı planlayan kurum 1946'nın sonunda 496 kitaba ulaşmıştı ki bu, hedeflenen sayının yaklaşık beş katıydı (Albachten, 1999, s. 156).

Büro'nun en yoğun faaliyet gösterdiği 1940'lı yıllara bakıldığında en çok çevrilen yazarların Platon (34), Molière (26), Balzac (23), Shakespeare (19), Zola (17), Tolstoy (15), Goethe (14), Plautus (13), de Musset (13) olduğu görülür (a.g.e.: 157). Arap ve Fars edebiyatının bir parçası olan yazarların ise çok azı çevrilmiştir. 1942'de *Mesnevi* çevirisiyle başlayan Şark Klasikleri serisinden dört yılın sonunda toplam 13 eser Türkçeye kazandırılmış, bu sayı 1947-1960 yılları arasında 23 çevirinin daha ilave edilmesiyle 36'ya ulaşmıştır (Gürçağlar, 2018, s. 196).

26 yıllık süreç boyunca çevrilen tüm eserleri ülke edebiyatlarına göre ayırdığımızda şöyle bir tabloyla karşılarız:

Alman Klasikleri: 113	Fransız Bilim Eserleri Serisi: 6	Rus Klasikleri: 88
Alman Klasiklerine Yardımcı Eserler: 1	Hint Klasikleri:3	Rus Klasikleri İçin Yardımcı Eserler: 3
Modern Alman Edebiyatı: 2	İngiliz Klasikleri: 80	Rus Bilim Eserleri Serisi: 3
Yeni Alman Edebiyatı: 5	Modern İngiliz Edebiyatı: 3	Şark-İslâm Klasikleri: 66
Alman Bilim Eserleri Serisi: 1	Yeni İngiliz Edebiyatı: 4	Eski Türkçe Metinler: 1
Amerikan Klasikleri: 5	İngiliz Bilim Eserleri Serisi: 6	Şark-İslâm Klasikleri İçin Yardımcı Eserler: 1
Yeni Amerikan Edebiyatı: 4	İran Klasikleri İçin Yardımcı Eserler: 2	Yunan Klasikleri: 94
Amerikan Bilim Eserleri: 1	İskandinav Klasikleri: 24	Yunan Klasikleri İçin Yardımcı Eserler Serisi: 1
Avuşturya Klasikleri: 1	İspanyol Klasikleri: 2	Devlet Konservatuvarı Yayınları Serisi: 1
Modern Avuşturya Edebiyatı: 2	İtalyan Klasikleri: 29	Modern Tiyatro Eserleri Serisi: 124
Babil Klasikleri: 1	Modern İtalyan Edebiyatı: 5	Okul Klasikleri: 10
Çin Klasikleri: 7	Latin Klasikleri: 47	Tiyatro Sanatı Üzerine Eserler Serisi: 6
Danimarka Klasikleri: 1	Latince Klasikler: 4	
Fransız Klasikleri: 308	Latin Amerika Klasikleri: 1	
Fransız Klasikleri İçin Yardımcı Eserler: 14	Macar Klasikleri: 20	
Modern Fransız Edebiyatı: 11	Yeni Macar Edebiyatı: 20	
Yeni Fransız Edebiyatı: 2	Macar Bilim Eserleri Serisi: 2	
(Kayaoğlu, 1996, s. 159-161)	Polonya Klasikleri: 3	

Liste incelendiğinde 1.138 kitabın büyük oranda Fransızca, Almanca, İngilizce, Antik Yunanca, Rusça ve Latince dillerinden çevrildiği görülmektedir. Dolayısıyla Tercüme Bürosu'nun yeni kültür repertuarının ana sütunlarından olan Türk Hümanizmi'ni gerçekleştirme, insan zihnini özgürleştirme ve yeni bir edebiyat dizgesi inşa etme gibi amaçlara hizmet edecek eserlerin çevirisine odaklandığı söylenmek olanaklıdır.

Tercüme Bürosu, çeviri üzerine düşünce ve eleştiri yazılarının yer aldığı, farklı yazarlardan çevirilerin yapıldığı, Tercüme Bürosu'nun faaliyetleriyle ilgili bilgilerin sunulduğu ve çevirinin kuramsal yönlerinin irdelendiği *Tercüme* isminde bir yayın organına da sahipti. 19 Mayıs 1940'ta yayın hayatına başlayan dergi 19. sayıya kadar iki ayda bir düzenli olarak çıkarıldıysa da bu istikrar korunamadı. Nitekim 87. sayı derginin son sayısı oldu (Albachten, 1999, s. 164).

Tercüme Bürosu'nun faaliyetleri; dönemin siyasi atmosferinin değişmesi, Türk Hümanizması idealinin eskisi kadar rağbet görmemesi ve özellikle de kurumun banisi Hasan Âli Yücel'in bakanlıktan ayrılması sebebiyle 1966'da son buldu. Cumhuriyet döneminde girişilen devrim niteliğindeki diğer kurumlar gibi "yarım kalmış bir proje" olarak görülmesine karşın (Kurultay, 1999, s. 13) Büro'nun "yayın dünyasına bilimsel, kusursuz, kesintisiz çeviri seviyesini getirmesi" (Güney, 2006, s. 2006), Türk edebiyatı açısından yeni bir "kanonun" oluşmasına etki etmesi (Paker et al., 2015, s. 7) ve modernleşme çabalarına yayıncılık açısından destek vermesi sebepleriyle aslında planlanandan daha büyük bir etki yarattığı söylenebilir.

6. Dönemler ve Kurumlar Açısından Bir Karşılaştırma

Tanzimat ve erken Cumhuriyet dönemlerinin temel alınan kriterler çerçevesinde hem birbirine paralellik gösterdiği hem de birbirinden bir hayli farklı olduğu göze çarpar. Daha önce de belirtildiği

gibi Tanzimat Fermanı ve bu fermanla açılan yeni dönem daha önce girilen modernleşme çabalarından çok daha kapsayıcı olma noktasında ayrışır. Büyük oranda III. Selim döneminde başlayan Batılılaşma çabalarında yeniliklerin askeri alanla kısıtlı olduğu, II. Mahmud döneminde ise modernleşme çabalarının eğitim alanını da kapsadığı görülür. Ancak Tanzimat Fermanı'yla birlikte ekonomiden bürokrasiye, vergi ve askere alma sisteminden hukuka kadar pek çok alanda değişim sürecine girilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'ne bakıldığında ise yeni devletin her ne kadar farklı temeller üzerine inşa edilmiş olsa da Osmanlı'dan kalan reddedemeyeceği ya da reddetmesinin yararlı olmayacağı bir bakiyeye sahip olduğu görülür. Osmanlı'dan kalan borçlar buna örnek olarak gösterilebilir. Türkiye'ye düşen pay yıllar içinde ödenmiştir. Kalan bir başka bakiye ise modernleşme idealidir ki başta Atatürk olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran liderler Osmanlı'da modernleşme ve Batılılaşma çabalarının yoğun olduğu bir dönemde yetişmişler ve bu türden görüşleri içselleştirmişlerdir. Ancak farklılık, bu ideale ulaşmada yapılanların ne derece etkili olduğunda yatar. Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetim ve idare sistemi, toplum yapısı ve kökleşmiş gelenekler açısından var olan birtakım kısıtların modernleşme çabalarında istenen sonucun alınmasını engellediği görülürken Türkiye Cumhuriyeti bu kısıtların büyük kısmından kurtulmuş ve devrim niteliğinde atılımlar yapabileme gücünü bulmuştur. Dolayısıyla hedeflenen amaç açısından paralellik, yapılanlar açısından ise ciddi bir fark görülür.

Bu çalışmanın temelini oluşturan “kültür repertuarı” kavramı da değerlendirilmelidir. Tanzimat dönemi yalnızca yukarıda bahsedilen alanlarda değil yeni bir kültür inşa etme süreci açısından da önemli bir eşiği temsil eder. Hem bireysel çabalar hem de Encümen-i Daniş gibi kurumlar bilim ve kültür alanında hızlı bir değişimin fitilini ateşlemiştir (Tanpınar, 2007, s. 139). Erken Cumhuriyet döneminde ise Tanzimat Dönemi'nde temeli atılan yeni kültür repertuarı aynı istikamette geliştirilmeye çalışılmıştır ancak bu kez Batılılaşma temelindeki modernleşme çabaları Osmanlı'dan farklı olarak milli bir kimlik inşasıyla eş zamanlı olarak yürütülmüştür. Ayrıca Tanzimat Dönemi'ndeki modernleşme çabalarında Fransa'nın etkisi çok büyükken erken Cumhuriyet döneminde daha ziyade Antik Yunan ve Latin kültürüne ağırlık verilmiş, Fransa'dan yararlanılmasına karşın Almanya, İtalya ve İsviçre gibi ülkelerden de ilham alınmıştır. “[...] Kaynağı ve pınarı eski Yunanla da tahdit etmeyip (sınırlamayıp) daha arkalara ve başka diyarlara gitmek, nerede insan ruhunun kendine göre mâna taşıyan bir izi ve eseri varsa onları da” yeni kültür repertuarının potasında eritmekten bahseden Hasan Âli Yücel'in kastettiği de budur (Yücel, 1971, s. 172).

Karşılaştırmayı Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu özeline indirgemek modernleşme çabaları ve çeviri ilişkisine dair önemli çıkarımlar yapmamızı sağlayabilir. Öncelikle dil konusundan bahsedecek olursak her iki kurumun da Türkçenin kullanımına ilişkin bir hassasiyeti olduğu söylenebilir. Encümen-i Daniş'te çevirilerin halkın anlayabileceği bir dille yapılması istenmişken çevirilerde eski sözcüklerden ziyade Türkçe kökenli sözcüklerin kullanılmasını salık veren ve belirli bir ifade tarzını teşvik eden Tercüme Bürosu da yakın zamanda yapılan dil devriminin kök salmasına ve halk tarafından içselleştirilmesine katkı sağlamıştır.

Çevrilen eserler açısından da bir kıyaslama yapılmalıdır. Encümen-i Daniş'in çatısı altında çevrilen eserlerin çok büyük bir kısmı Fransızcadan yapılmış, Tercüme Bürosu'nda ise ağırlık Antik Yunanca ve Latinceye kaymakla birlikte büyük oranda Batı kanonuna ait eserler çevrilmiştir. Her iki kurumda da ana kaynak Batı olsa da Tercüme Bürosu'nda Encümen-i Daniş'ten farklı olarak uygarlığa katkı sağlayan başka kültürlerden de beslenilmiştir.

Kurumların üye kabulü açısından da birbirine benzediği görülür. Encümen-i Daniş dil, din, ırk farkı gözetmeksizin imparatorluk bünyesinde kuruma ve topluma fayda sağlayabilecek herkese kapılarını açmıştır. Tercüme Bürosu da siyasi görüşüne bakılmaksızın pek çok yazar, şair ve çevirmenden istifade etmiştir. Bir kurumda gayrimüslim bir yabancı olan James Redhouse görev almışken diğer kurumda siyasi görüşleri dönemin milliyetçi ve Batıcı eğilimleriyle taban tabana zıt olan Nazım Hikmet'le çalışılmıştır. Bu hoşgörü ve açık görüşlülük durumunun kurumların faaliyetlerini canlandırdığını ve mümkün olandan çok daha fazla sayıda çalışma üretilmesini sağladığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Kurumların kendi dönemlerinde ciddi etkiler yaratmalarına rağmen istedikleri hedeflere ulaşamamaları ve kendi dönemlerine has sebeplerden dolayı faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmaları ise bir başka benzerliktir.

Özetleyecek olursak, Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu benzerlik ve farklılıklarıyla kendi dönemlerinin ruhunu yansıtan kurumlardır. Çeviri ve modernleşme ilişkisinin ilgili dönemlerde bu kurumlar üzerinden incelenmesi de bu yüzden uygun görülmüştür.

Sonuç

Çalışmamızda Tanzimat Dönemi'nden Erken Cumhuriyet Dönemi'ne kadarki süreçte çeviri eyleminin modernleşme ve Batılılaşma çabalarıyla olan ilişkisi, Encümen-i Daniş ve Tercüme Bürosu örneklerinde incelenmiştir. Bu incelemede kişilerin değil de kurumların kullanılmasının nedeni, kişilere nazaran kurumlarda çok daha fazla çeviri yapılması, bunun somut bir değerlendirmeyi mümkün kılması, kurumların belli ilke ve politikalara sahip olmaları ve belirli bir amaç doğrultusunda kurulmalarıdır. Özellikle Encümen-i Daniş'in ve Tercüme Bürosu'nun seçilmesindeki ölçüt ise bu kurumların kendi dönemlerinde kültür repertuarının değişimine yaptıkları katkıdır. Tanzimat döneminde önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi çeşitli çeviri kurumları kurulmuş, hatta Bab-ı Ali Tercüme Odası, Encümen-i Daniş'ten de önce yoğun bir çeviri faaliyetine girişmiştir. Ancak yapılan çevirilere ve çevirinin işlevine bakıldığında ne Bab-ı Ali Tercüme Odası ne de diğer çeviri kurumları kültür repertuarının değişimine Encümen-i Daniş kadar etki edememiştir. Benzer şekilde Tercüme Bürosu da Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından çok partili döneme kadar süren erken Cumhuriyet döneminde kültür repertuarının gelişimine doğrudan katkı yapan en etkili çeviri kurumudur.

Çalışmamızın kuramsal altyapısını oluşturan Çoğuldizge Kuramı ise çeviriyi toplumsal, tarihi ve kültürel bir olgu olarak ele almamızı olanaklı kılmıştır. Ayrıca çevirinin Türk edebiyat dizgesindeki rolü ve işlevi de yine Even-Zohar'ın ortaya koyduğu kavramlar üzerinden incelenmiştir.

Sonuç olarak her iki kurumun temel özellikler açısından benzerlik gösterdiği, kültür repertuarının şekillenmesine aynı yoğunlukta olmasa da aynı istikamette katkı sağladığı ve dolayısıyla aralarında bir öncül-ardıl ilişkisi olduğu söylenebilir. Her iki kurumun modernleşme ve Batılılaşma çabalarının en yoğun olduğu dönemlerde ortaya çıkması ve bu sürecin önemli parçaları haline gelmeleri tesadüf olarak görülemez. Bu durum, çevirinin modernleşme çabalarıyla doğrudan bağlantılı olduğu yorumunda bulunmamızı olanaklı kılar.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- B.U., N.D.; Veri Toplama- B.U., N.D.; Veri Analizi/Yorumlama- B.U., N.D.; Yazı Taslağı- B.U., N.D.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- B.U., N.D.; Son Onay ve Sorumluluk- B.U., N.D.

Çıkar Çatışması: Yazarlar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Conception/Design of Study- B.U., N.D.; Data Acquisition- B.U., N.D.; Data Analysis/Interpretation- B.U., N.D.; Drafting Manuscript- B.U., N.D.; Critical Revision of Manuscript- B.U., N.D.; Final Approval and Accountability- B.U., N.D.

Conflict of Interest: The authors have no conflict of interest to declare.

Grant Support: The authors declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Ahmad, F. (1993). *The Making of Modern Turkey*, Londra: Routledge.
- Akyıldız, A. (2018). *İlk Türk Akademisi Encümen-i Dâniş'in Kuruluşu ve Faaliyetleri (1851-1862)*, Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Albachten, Ö. B. (1999). *Translation and Westernisation in Turkey from the 1840s to the 1980s* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Warwick Üniversitesi
- Arslan, N. (2017). Recaizade Mahmut Ekrem'in Atala Çevirisini Biçimlendiren Kültürel ve Estetik Kaygılar, *Bilig*, 81, s. 139-163.
- Balcı, S. (2006). *Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Berkes, N. (2012). *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (18 bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Bilim, C. (1985). İlk Türk Bilim Akademisi: Encümen-i Daniş. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 81-104.
- Bozdemir, S. (1998). Atatürk ve Eğitim - Cumhuriyet Döneminde Eğitimdeki Gelişmeler. *Erdem - İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 11(32), 439 - 458.
- Delilbaşı, A. S. (1944). Cimri Tercümesi Dolayısıyla. *Tercüme*, 4(24), 461-468.
- Demez, N. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri ve Çeviri: Encümen-i Dâniş Örneğinde Tanzimat Dönemi Çeviri Yaklaşımları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eruz, S. (2010). *Çokkültürlülük ve Çeviri - Osmanlı Devleti'nde Çeviri Kültürü ve Çevirmenler*. İstanbul: Multilingual.
- Even-Zohar, I. (1979). Polysystem Theory. *Poetics Today*, 1(1-2), 287-310.
- Even-Zohar, I. (1990). Polysystem Theory. *Poetics Today*, 11(1), 9-26.

- Even-Zohar, I. (1990). The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem. *Poetics Today*, 11(1), 45-51.
- Even-Zohar, I. (1997). The Making of Culture Repertoire and the Role of Transfer. *Target International Journal of Translation Studies*, 9(2), 355-363. doi:10. 1075
- Even-Zohar, I. (2002). Culture Planning and Cultural Resistance in the Making and Maintaining of Entities. *Sun Yat-Sen Journal of Humanities*, 14, 45-52.
- Gökcalp, Z. (2019). *Türkçülüğün Esasları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güney, E. (2006, 29 Haziran) *Tercüme Bürosu'nun Öyküsü/ Mülakat: Ü. Bayazoğlu*. (Sayı 854), Cumhuriyet Kitap, İstanbul.
- Günyol, V. (1983). Türkiye'de Çeviri, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt. II, s. 324-330), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (2011). *Atatürk - An Intellectual Biography*. Oxford: Princeton University Press.
- Hobsbawm, E. J. (1954). The General Crisis of the European Economy in the 17th Century. *Past & Present*, 5, 33-53.
- Hobsbawm, E. J. (2003). *Devrim Çağı 1789-1848*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (1993). Cem'iyet-i İlmiyye-i Osmâniyye. In *TDV İslâm Ansiklopedisi* (s. 333-334): TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- İnalçık, H. (2016). *Rönesans Avrupası - Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (8 bs.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jusdanis, G. (1991). *Belated Modernity and Aesthetic Culture*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Karpat, K. H. (1959). *Turkey's Politics - The Transition to a Multi-Party System*: Princeton University Press.
- Kayaoğlu, T. (1996). *Türkiye'de Tercüme Müesseseler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kılıçbay, A. (1985). *Türkiye'de Piyasa Ekonomisi*. İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yayınları.
- Koç, H. (2006). Osmanlıda Tercüme Kavramı ve Tanzimat Dönemindeki Edebî Tercümelere Dair Çalışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 4(8), 351-381.
- Tercüme Dergisi (1940), "Haberler", s. 112-114.
- Kurultay, T. (1999). Cumhuriyet Döneminde Çevirinin Ağır Yükü ve Türk Hümanizması. *Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 11, 13-36.
- Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (5 bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mann, N. (1996). The Origins of Humanism. J. Kraye içinde, *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism* (s. 1-19). Cambridge: Cambridge University Press.
- Mardin, S. (1991). *Türk Modernleşmesi Makaleler 4*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Newton, K. (1993). *Twentieth-Century Literary Theory* (4 bs.). New York: Macmillan Education.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Öztürk, N. (2002). XIX. Yüzyıl Türk Edebiyatında Voltaire ve Rousseau Çevirileri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(12), 69-79.
- Paker, S. (1987). Tanzimat Döneminde Avrupa Edebiyatından Çeviriler - Çoğul Dizge Açısından Bir Değerlendirme. *Metis Çeviri*, 1, 31-43.

- Paker, S., Gürçağlar, Ş. T. ve Milton, J. (2015). *Tradition, Tension and Translation in Turkey*. Amsterdam ve Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Sander, O. (2003). *Siyasi Tarih: İlkçağlardan 1918'e*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Tahir Gürçağlar, Ş. (2003). Çoğuldizge Kuramı. Uygulamalar, Eleştiriler. M. Rifat içinde, *Çeviri Seçkisi - I* (s. 243-269). İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Tahir Gürçağlar, Ş. (2018). *Türkiye'de Çevirinin Politikası ve Poetikası, 1923-1960*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2007). *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi* (2 bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tunca, E. A. (2006). Türk Harf Devrimi'nin Halka Tanıtımı Çalışmaları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(2).
- Ülken, H. Z. (1938). Maksad. *İnsan*, 1(1), 1-2.
- Ülken, H. Z. (2020). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ürekli, F. (2002). Tanzimat Dönemi Osmanlı Eğitim Sistemi ve Kurumları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 382-406.
- Venuti, L. (2019). *Theses on Translation: An Organon for the Current Moment*. Pittsburgh, New York: Flugschriften
- Yapar, S. (2019). *An Assessment of Translation Bureau and the Cultural Politics of Turkey (1940-1946)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi.
- Yazıcı, M. (2005). *Çeviribilim Temel Kavram ve Kuramları*. İstanbul: Multilingual.
- Yazıcı, M. (2018). Tanzimat Döneminde Osmanlı Çeviri Etkinliği. *Turkish Studies*, 13(20), 845-853.
- Yücel, H. Â. (1940). *82/4942 Sayılı ve 409 Nolu Tamim*. Maarif Vekilliği Tebliğler Dergisi
- Yücel, H. Â. (1971). *İyi Vatandaş, İyi İnsan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

